

ИСЛОМЖОН ЁҚУБОВ

**МУАЛЛИФ, МАТН,
ГЕРМЕНЕВТИК
ТАЛҚИН**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АЛИШЕР НАВОЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ

ИСЛОМЖОН ЁҚУБОВ

**МУАЛЛИФ, МАТН,
ГЕРМЕНЕВТИК ТАЛҚИН**

Монография

Тошкент
«Nurafshon business»
2022

821.512.133.09

83.3(5Ў)

Ёқубов, Исломжон.

Муаллиф, матн, герменевтик талқин [Матн] : монография /
И. Ёқубов. – Тошкент: «Nurafshon business», 2022. – 132 б.

ISBN 978-9943-6687-7-5

УЎК: 821.512.133.09

КБК: 83.3(5Ў)

Ушбу монография филология фанлари доктори, ТошДЎТАУ профессори Исломжон Ёқубовнинг Асад Дилмурод насрини уқиши ва англаш, ҳис қилиши ўйлидаги янги изланишиларини қамраб олган. Муаллиф бадишиятин эстетик талқини муаммосига Farb ва Шарқ эстетикаси ва адабиёт-шуносиги илғор назарий қарашлари асосида ёндашган. Муаллиф адабий матнга ёзувчи услуги, истеъододи, интеллектуал салоҳияти акс этган ўзига хос мураккаб қурилма – маънолар хазинаси сифатида муносабат билдириларкан, романлар меҳваридаги серқатламликни кашф этишга уринган. Бинобарин, ушбу монография бадишиятин ботиний сирлари ўзлаштириши нафосатшуносиги асосида назарий тадқиқ этилган салмоқли изланишилардан биридир.

Муаллиф илмий-адабий жамоатчилик монография юзасидан билдиригаган фикрларни самимият билан қабул қиласди ва кейинги ишларида инобатга олади. Бунинг учун Сизга олдиндан ташаккур билдиради.

Монография Олий ва ўрта маҳсус таълим тизими талабалари, магистрантлари, мустақил тадқиқотчилари, таянч докторантлари, докторантлари, шунингдек бузунгги адабий жараён муаммоларини ўрганишига ихлосманд китобхонларга мўлжалланган.

Масъул мұхаррир:
ҚОЗОҚБОЙ ЙЫЛДОШЕВ,
педагогика фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:
УЗОҚ ЖҮРАҚУЛОВ,
филология фанлари доктори, профессор
ҚУРДОШ ҚАҲРАМОНОВ,
филология фанлари доктори, профессор

Монография Алишер Навоий номидаги ТошДЎТАУ Илмий кенгаши-нинг 2022 йил 28 июнданги 10-сонли қарори билан нашрға тавсия этилган.

ISBN 978-9943-6687-7-5

© И. Ёқубов, 2022
© Nurafshon business, 2022

ОЛАМ ВА ОДАМ МОҲИЯТИ

Сўнгги йиллар адабий танқидчилигида бадиий асарга герменевтик ёндашув усули, яъни поэтик матнни тушуниш ва маъно-моҳиятига етиб талқин ҳамда таҳлил қилиш ҳаракати кучаймоқда. Айтиш мумкинки, сўзлар маъноси ва матн моҳиятига эътибор танқидчилик методологияси асосий йўналишларидан бирига айланмокда. Шарқда ўзлаштириш нафосатшунослиги (рецептив эстетика) ўзининг олис тарихига эга. Жумладан, “Қуръони Карим”ни тафсир қилиш, шунингдек ҳадиси шарифларни шарҳлашга ҳаракат қилинган. Бобокалонларимиз нимани қандай тушунтириш (талқин қилиш)ни олдиндан аниқ белгилаб олишган. Шунинг учун ҳам тафсирларнинг фикхий, луғавий, ақлий, тарихий, мутасаввифона турлари юзага келган. Маҳмуд Қошғарий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Маҳмуд Замахшарий ва бошқа кўплаб олимларимиз ўз изланишларида сўзга эътибор бериш, талқин қилиш ва шарҳлашни ғоятда муҳим санашган. Уларнинг гипотеза ва таққослари, хукм ва хулоса чиқариш усуллари герменевтик тафаккурга дахлдор эди. Демак ўзига хос фикрлаш тарзи бўлган бу жараён маданиятимиз тарихидаги муҳим илмий-фалсафий ҳодисадир.

Гарбда ҳам бадиий матнни таҳлил қилиш, изоҳлаш, адабий-назарий асослаш ва методологик жиҳатдан тушунтириш ҳамиша долзарб саналиб келган. Зотан, талқин қилиш (матнни имманент тушуниш) унинг ўзига хос ички белги-хусусиятларини очиб беришдир. Айни муаммо Аристотель, Б.Спиноза, И.Кант, Э.Гуссерль, Р.Барт, Ж.Деррида, Ю.Кристева, М.Фуко ижодида кенг таҳлил қилинган. Масалан, И.Кант макон ва замонни алоҳида шахс онги, ҳис туйғу ҳамда мушоҳадалари билан изоҳлаган. Борлиқни инсон онигига боғлаб тушунтириш ғояси дастлаб Э.Гуссерль феноменологияси, ке-

йинчалик эса постмодернизм фалсафасида давом қилдирилди. Таълимотнинг кейинги ривожи М.Хайдеггер, Г.Гадамер, П.Рикёр, М.Бахтин, Д.С.Лихачёв, Б.М.Каган, М.Б.Храпченко, Ю.Борев, П.Гайденко, Д.Урнов, В.Хализев хизматлари билан боғлиқдир.

Маълумки, таҳлил қилишнинг умумий назарияси бўлмиш герменевтика XIX асрдаёқ немис файласуфлари Ф.Шлейнмахер ва В.Дильтейлар томонидан гуманитар билишнинг методологик асоси сифатида майдонга ташланган эди. Ф.Шлейнмахер фикрича, матн ўз табиатига кўра икки ёқламадир. Яъни у: тил тизимиға нисбатан қисм, индивидга нисбатан эса ижод маҳсулидир. Шунинг учун ҳам у талқинни иккига (грамматик ва психология) ажратади. В.Дильтей эса, герменевтиканни “руҳ ҳақидаги” (гуманитар) фанларнинг асоси деб билади. Унинг фикрича, тушуниш бутунлик (хаёт) ни адекват ифодалаш (идрок этиш)нинг ягона воситаси. Агар талқин қилувчи шахс ўз руҳий оламини қанчалик идрок этолса, ўзгани ҳам шунчалик тушуна олади. Демак ижод маҳсули ижодкор тарихий-руҳий оламига монанд (изоморф) дир.

М.Хайдеггер тушуниш масаласига билиш эмас, балки мавжудлик усули деб қарайди. Зотан, мавжудият тушунишни тақозо этади. Ҳанс Георг Гадамер эса: бадиий матнни тушуниш ҳеч қачон охирига етмайди, дея таъкидлайди. Унинг лингвоцентрик фикрича, чин ҳақиқат ҳиссий туйғулар воситасида эмас, балки матнни англаш орқали амалга оширилади. Зотан, мавжудликнинг ўзи: билиш, фаолиятда бўлиш ва баҳолаш асосида кечади. Инсон воқеликни назарий жиҳатдан англайди. Яъни, оламга муносабат асосида тушуниш ётади. Одам боласи ўз тушунгандарини ҳаётий ва амалий синовдан ўтказади. Бинобарин, кечинмалардан ташқарида ҳаётий тажриба тўпланиши мумкин эмас. Шундай экан, бадиий матн - инсон борлигининг тил орқали реаллашуви. Инсон “мен”лигининг рўёбга чиқиш шакли. Тарих маъно ва мазмунини ифодаловчи бадиий матн эса, авлодлар мулоқотидир. Бу мулоқот (бадиий асар билан китобхон диалоги) асносида матнда моддийлаш-

ган мазмун тушуnilади. Бизнингча, олим тил масаласига алоҳида эътибор қаратар экан, талқин қилувчи шахсиятига хос ижодий фаолликка етарлича аҳамият бермайди. Немис қадриятшуноси Генрих Риккерт таъкидлашича, тушуниш ва англешнинг ўзаро узвий боғлиқлиги структур-семантик таҳлилни тақозо этади. М.М.Бахтин: тушунишда икки онг (икки субъект), тушунтиришда эса бир онг (талқин объекти) ўзини намоён қилишини таъкидлайди.

Демак анъанавий (теологик) герменевтика ўз эътиборини матн зоҳирий мазмуни ва унда акс этган шахс руҳини англешга қаратади. Археологик герменевтика йўналишида эса, матннинг юзага келиш сабаблари ва ботиний мазмунини англешга эътибор берилади. Айрим Farb олимлари ташқи дунё ва инсон борлиғи (иллюзор олам)ни кескин ажратишади. Бадиий матнда етарлича англанмаган ёхуд атайин яширилган маънолар мужассам деб билишиб, ўз эътиборини символларга қаратишади. Бу фикрни умуман инкор этмаган ҳолда, Ф.Ницше, З.Фрейд сингари тадқиқотчиларнинг инсон мавжудлигини иқтисодий-сиёсий факторлар ва табиий майлларга боғлаб тушунтириши шарқона дунёқарашга мутлақо зиддигини ҳам таъкидлаш ўринлиди. Бунда талқин қилувчи, бадиий матн ортидаги шахс (субъект) ва Тангри мулоқоти амалга ошмайди. Чунки, борлиқ ва тафаккур тараққиётининг уч босқичлиги (ақл - руҳ - космос) назардан қочирилади. Чунки, азал-азалдан Шарқда матн талқини ягона уйғунликнинг қайдаражада қамралишига кўра амалга оширилган. Бизнинг давримизда эса, бу доирани ноанъанавий герменевтикага хос талқин усуслари билан янада бойитиш ўз ижобий самараларини беради.

Кўринадики, герменевтика классик гносеология (билиш назарияси умумий қонуният ва усуслари)нинг субъект-объект дихотомиясига зиддир. Герменевтикада инсон ҳаёти онг (тафаккур)га боғлаб тушунтирилади. Олам инсонга нисбатан талқин қилинади. Бошқачароқ айтганда, инсон борлиғига ниҳоятда катта эътибор қаратилади. Зотан, оламнинг мазмун-моҳияти ақл-фаросат орқали англанади. Яъни дунё

инсон учун яратилган ва унга мослаштирилган деб қаралади. Бинобарин, инсон дунё тузилишининг асосий мақсади сифатида намоён бўлади. Зотан, воқелик ва олам ниҳоятда кенг. У ўз ичига моддий-маънавий борлиқ ва йўқлик (абадият) сингари тушунчаларни қамраб олади. Демак инсон борлиғи унинг моҳиятини тушуниш, англаш ва таҳлил қилиш орқали реаллашади. Кўринадики, матнни талқин қилиш тамойиллари ҳақидаги таълимот бўлмиш герменевтика ҳақидаги қарашлар аксарият гуманитар фанлар сингари филологик тадқиқотлар учун ҳам ўзига хос методологик асос вазифасини ўтай олади. У бадиий матнда ўқувчи учун мавхум бўлган жиҳатларни муфассал тушунтириш, изоҳлаш ва шарҳлаш имконини беради. Мавхум ифода конткретлашуви эса, китоб меҳваридаги ботиний маъно тушунилишини осонлаштиради.

Истиқлол даври ўзбек адабиётшуносларидан Н.Каримов, У.Норматов, Б.Назаров, Н.Раҳимжонов, А.Расулов, Ҳ.Болтабоев, Қ.Йўлдошев, Д.Қуронов, Б.Каримов, Н.Жабборов, Қ.Қахрамонов, И.Ёқубов, У.Жўрақулов, У.Ҳамдам тадқиқотларида қаҳрамон борлиғи моҳиятини реаллаштиришда уни тушуниш, англаш ва таҳлил қилишга эътибор ортган. Муҳими шундаки, изланишлар жараённида онг объектив реалликдан кескин ажратилмайди. Бадиий ҳақиқат онгда мавжуд бўлган, яъни англаб етилган фактларга боғлаб изоҳланади. Демак-борлиқ мазмуни қаҳрамон онги, тасаввур ва идрокидан изланади. Бизнингча, адабий-назарий билиш мантиғида юзага келган бундай ижобий силжишлар индивидум руҳияти кенг ва теран таҳлил қилиниши билан аҳамиятлидир.

Биз замонавий ўзбек романлари асосидаги анъанавий маданият илдизларини кузатишга, ёзувчилар олам илоҳий моҳиятини рамзли идрок этаётганига диққат қаратишга уриндик. Бадиий матн талқини асносида ўша ягона уйғунлик қамраб олинганини тушуниш ва англашга интилдик. Изланишларимиз ана шу йўсиндаги бир ҳавасдир.

ТАРИХИЙ ҲАҚИҚАТ ВА БАДИЙ ТАЛҚИН

Халқимизнинг адабий-эстетик эҳтиёжини қондиришга интилиб келаётган носирларимиздан бири Асад Дилмурод тарихий ҳақиқатларни бадиий талқин қилишга, насримиз имкониятларини янада кенгайтиришга баракали ҳисса қўшмоқда. Бугунгача кўплаб ҳикоялар, “Шердор”, “Мулк”, “Гириҳ”, “Интиҳо”, “Меъзон буржи” қиссалари, “Маҳмуд Торобий”, “Фано даштидаги қуш”, “Паҳлавон Муҳаммад”, “Ранг ва меҳвар” романларини ўқувчилар хукмига ҳавола этган ёзувчининг асарларида гоҳ тарихий, гоҳ мистик-романтик, гоҳида эса ўткир психологизм руҳи устунлик қиласи. Бу эса у ўз қаламини тинимсиз чархланадиганини, мудом интилиш ва изланишда эканлигини кўрсатади.

Асад Дилмурод катта ижодий ўрганиш босқичидан кейингина роман жанрига қўл урди. Унинг “Мезон буржи”, “Хилват” ҳикояларида Амир Темур образи яратилди. Истиқдолгача бўлган даврда китобхонлар қўлига теккан “Шердор” қиссасида XVII аср биринчи ярмидаги Самарқанд манзаралари, аштархонийлар сулоласи вакили – ҳоким Абу Карим Бойҳожи ўғли Ялангтўшибий баҳодирнинг мураккаб шахси, унинг гўзал қизи Моҳбону билан меъмор йигит Муҳаммад Авазнинг изтиробли муҳаббати хусусида сўз боради. Шердор мадрасамасжиди гўзаллик ва эзгулик обидаси, хаёт қарама-қаршиликлари ва халқ донолиги акс этган боқий тимсол сифатида талқин қилинади.

“Шердор”да Имомқулихон давридаги халқимиз ҳаётини маърифат ғоясига йўғириб тасвирлайди. Қаҳрамонлар табиий интилишларини инсоний зиддиятлари ютуқ ва чекланганликлари билан ифода этади. Уларнинг кўнгил иқлимларини нафс масаласига муносабатлари фонида тафтиш этади. Киссадаги “кошона” эзгуликнинг, “шоҳи рўмолча ва унга

нақшланган тасвиirlар” муҳаббатнинг рамзлари даражасига кўтарилади. Ижод ишқи ва яратувчанлик, гўзаллик ва нафислик, улуғворлик ва абадият барқарорлиги ҳақидаги етакчи фикрни тасдиқлашга хизмат қилади. Бу усул кейинчалик “Гириҳ”да “қадимий нақш - гириҳ”нинг мажозий образ даражасига кўтарилишида ҳам бўй кўрсатади. Ниҳоят, “Фано даштидаги қуш” романида услубий белги сифатида яхлитлашади. Муҳими, уларда адиб қалбидаги бунёдкорлик завқи, эзгулик соғинчи, нафосат эҳтироми ва ғайрати, эртадан умидворлик туйғулари, фалсафий мушоҳадалари мужассамлашган.

“Мулк”, “Гириҳ”, “Интиҳо” қиссаларида ҳам маърифат ва жаҳолат ўртасидаги кураш яқин ўтмиш ҳаёти мисолида бадиий-фалсафий таҳлил этилади. Тарихий ўтмиш ва маданий меросга миллый манфаатлар нуқтаи назаридан қаралиб, зўравонликнинг ҳар қандай кўриниши жоҳиллик сифатида баҳоланади. “Мулк” қиссаси бадиий тасвиirlнинг кенглиги, мажозий образларга бойлиги билан эътиборни тортади. Носир унда XX аср бошидаги таназзулни қаламга олади. Муҳими, инсон ва унинг эътиқоди, моддий-маънавий бойликлари топталгани, шаъни камситилгани ҳақида миллат зиёлиси ўлароқ, куйиниб сўзлайди. Кейинги қиссаларида адиб тасвири доирасини янада кенгайтира боради.

Адибнинг “Маҳмуд Торобий”¹ номли илк романига ҳам руҳий-ижодий тайёргарлик босқичи миллый истиқлолдан анча илгари бошланган эди. Унинг “Яроқдаги битик” ҳикоясидаёқ Маҳмуд Торобийдаги саркардаларга хос барқарорлик ва жасорат туйғуси она қонидан ўтганлиги кўрсатилганди. Романга материал тўплаш жараёнида Асад Дилмурод адабиётимизда мазкур мавзуда 1941 йилда битилган Ойбекнинг “Маҳмуд Торобий” драматик достони тажрибаларига таянади. Зеро, Ойбек Маҳмуд Торобийга бўлган муносабатда биргина драматик достон билан қаноат ҳосил қилмай, “Халқ қалқони” (А.Дейч билан ҳамкорликда) пьесасини ёзишга киришган, “Ғалвирчи” насрый драмасига қўл урган, аммо улкан ижодий ниятларини тўла рўёбга чиқаришига даври имкон берма-

¹ Асад Дилмурод. Маҳмуд Торобий. Тарихий роман. –Тошкент. 19998.

гани сабабли бошқа ижодий режалари ижросига киришган даҳо санъаткор эди.

Ҳамид Олимжоннинг “Муқанна”, Мақсуд Шайхзоданинг “Жалолиддин” шеърий драмалари, адабиётимиз тарихида яратилган кўплаб тарихий романларни ҳам Асад Дилмурод маънавий-руҳий илҳомланган асарлар сирасига киритиш мумкин. Бу ҳақда тўхталаракан, адаби: “Ҳазрат ёзувчимиз Ойбек домла қўллаб юборди. Ойбек домла ва Александр Дейч сингари забардаст адиллар қўл урган, исёнкорона руҳга йўғрилган мавзу мураккаблиги, бинобарин, Маҳмуд Торобий сийрати ва сувратида мужассам улуғворлик мени хушёрик ва холисликка ундади”, - дея ўзининг Ойбек ижодий мактабидан кучли таъсиirlанганлигини эътироф этади.

Тарихий романда Маҳмуд Торобий оддий косиблиқдан улуғ саркардалиkkача, кўтарилиган, сultonлик рутбасига мушарраф бўлган, хурриятга ташна инсон образи сифатида кенг кўламда ифода этилди. Маҳмуд Торобий руҳан енгилмайдиган ўқтам инсон. У халқ мусибатини шахсий майллардан устун қўя олади. Ёзувчи унинг нафақат жисмоний, балки руҳий қудратини ҳам кўрсата билган. Бундай ҳолни романнинг Муҳиддин Камол ва Суйгуна Зебо ишқ-муҳаббати тасвирланган ўринларда ҳам учратамиз. Ёзувчи интим туйғуларни тасвирлашда қаҳрамонлар руҳиятидаги тебранишларга эътибор қаратади. Муҳиддин Камол билан Оловхон Юсуфни, Суйгуна Зебо билан Сузукни қарама-қарши қўйиб тасвирлаш орқали иймон поклиги ва руҳ мусаффолиги ҳақидаги концепцияни тасдиқлайди, китобхон туйғулар оламини ларзага солиб, гоҳ фуур, гоҳ энтикиш, гоҳида эса ачиниш, изтиробга тушиб ҳисларининг ўрнини алмаштира боради. Асар тасвирий йўналишидаги фалсафий мушоҳадакорлик, ғоявий концепциясидаги теран ҳаётий умумлашмалар ўқувчи онгига олам ва одам ҳақида теран мулоҳазалар уйғотади, ўша давр руҳини қалбига жойлайди.

“Маҳмуд Торобий” романни марказида жаҳолат ва ёвузылик, хиёнат ва қабоҳатнинг инкори орқали эътиқод бутлиги, иймон мусаффолиги, эрк соғинчи, юртга садоқат сингари ар-

доқли туйғуларни улуғлаш туради. Адиб Маҳмуд Торобийни идеаллаштиrmайди. Бутун умри даҳшатли йўқотишлар ичида кечган саркарданинг дард-аламлари, изтироблари ҳаққоний тасвиrlанади. У муқаррар фожиасини англаған ҳолда катта мақсадлар йўлида муҳорабага киргани билан улуғворлик касб этса, атрофини қуршаганларнинг руҳий оламини билиб улгурмаганлиги жиҳатидан ожизлигини ҳам намоён этадики, у адабий қаҳрамонгина эмас, жонли одам сифатида қабул қилинади. Муаллифнинг романдан кўзлаган бош мақсади ҳам Чингиз қиличи яралаб, тиз чўқтиришга уринган, буюк Ясо қонунлари хўрлаган исломий юрт Бухорода эртанги кун қайғуси билан яшаётган, ватан тупроғини муқаддас билувчи ботирлар кўплигини кўrsatiшдан иборат эди. Шунинг учун бўлса керак, адабнинг асосий эътибори кўзғолоннинг тафсилотларига қаратилади. Маҳмуд Торобийнинг сўнгсиз фифонлари элнинг фифони сифатида ифода этилади. Ёзувчи халқ қонида яширин қудрат ва шижаатнинг уйғониши катта куч эканлигини, ҳар қандай разолатни маҳв этажагини фоятда ишончли тасвиrlашга эришади. У қаҳрамонлар руҳиятидаги курашларни кўрсатар экан, дунёning нотугаллигини, фароғатли замонлар орзусини нафс ва иймон тушунчалари, ватан ва халқ туйғулари атроfiga жислаштиради.

Савдогар Маҳмуд Ялавоч шахси ва унинг ўғли Масъудбек-ка нисбатан тарихий-адабий манбаларда келтирилганидек стреотиплар асосида ёндашмайди, балки уларни мураккаб тақдир эгалари сифатида талқин ва таҳлил этади. Унинг талқинича, мўғул хонлари, шаҳзодалар, амирлар, босқоқолар, доруғалар, ноиблар маҳаллий халққа нисбатан беписанд муносабатда бўлиб, раиятни аёвсиз эзишган. Тарихнинг мураккаб ўйинида қўғирчоққа айланган Маҳмуд Ялавоч, ҳар қалай, шу элнинг фарзанди эканлигини буткул унутмаган эди. Унинг қалбida ҳам эл-юрт, ватан, диндошлиқ ва қондошлиқ муқаддас туйғуси буткул йўқолмаган эди. Умр бўйи ваҳима ва шубҳа оралиғида тўлғониб яшаган, мол ва жон ташвишидан, юксакликка қўтарила олмаган, зулм олдида қўрқоқлик қилган, хиёнаткорлиқда Оловхон Юсуфдан-да хавфлироқ

ноибни Асад Дилмурод тақдир етовидаги ожиз банда деб билса-да, кўрнамаклиқда айблайди. Айни чоқда, Маҳмуд Торобийни иззатли ўлим топди, деб баҳолайди.

Демакки, адид қаҳрамонларга бўлган муносабатини учнадик яширмайди. Асарда Маҳмуд Ялавоч сингари мураккаб характерларнинг руҳий ўртанишлар орқали кечувчи инқизози ҳаққоний таҳлил этилади. Бу орқали нафақат давр, балки аросатдаги инсон тақдирига хос фожиа ҳам кўрсатилади. Романда босқинчилар ва исёнчилар ўртасидаги кураш эзгулик ва ёвузлик кураши тарзида ифода этилади.

Муҳими, адид китобхонни ўйлашга, фикрлашга ундаиди. Алам ва изтиробга йўғрилган кўхна тарихни бутун даҳшатлари билан жонлантириш орқали Маҳмуд Торобий руҳида кечган жараёнларни иймон поклиги, ният тозалиги билан туташтира билади. Сийнаси душман найзаларидан пора бўлганида ҳам “Яшасин, Ҳурлик!” – дея баралла ҳайқирган Суйгуна Зебо, жон таслим қилаётib ватан тупроғини тавоф қилган Муҳиддин Камол, қилич сопини чалгаллаганича жон таслим этган Шамсиддин Маҳбубий, қўлида туғ билан жанггоҳга отилган ва шаҳид кетган Зор жаҳон ва ниҳоят, ўлимга тик боқиб, хоин Оловхон Юсуф ханжарига мардона бошини тутиб берган Маҳмуд Торобий жасорати ва армонлари ғоятда ишонарли, эстетик таъсирчан тарзда чизилади. Газаб ва нафрат, даҳшат ва умид билан қоришган улуғ муҳораба тарихи халқ руҳининг енгилмаслиги тимсоли даражасида ифода этилади. Лекин қўзғолон тафсилотларига бир қадар ортиқча берилиб кетган муаллиф кекса Аминбек Бухорий, Ғиёсхўжа Бухорий, Аъзамхон эшон, Шамсуддин Маҳбубий тақдирни орқали масжидларни отхонага, муқаддас китоблар солинган сандиқларни охурларга айлантириб, илму урфон пешволарини сайислик ва ғуломликка тайинлаш билан боғлиқ жиҳатларни мӯғул истилочиларининг маҳаллий халқдаги илмга ўчликни ҳазм қила олмаслиги тарзида тўғри изоҳласа-да, кенг таҳлил этмайди. Аъзамхон эшонни тошлоқ ерни шудгор қилишга мажбурлаб масхара қилишган ҳолат-вазиятлар тасвирида адид босқинчиликнинг маънавий заарларини кўр-

сатишга уринади. Шамсуддин Маҳбубийни бош сайисликка тайинлашмоқчи бўлишганини эслатади. Агар ана шу жиҳат ҳам характерлар тақдири орқали кенгроқ ифодасини топганида ҳар қандай босқинчиликнинг қиёфаси якранг эканлиги билан боғлиқ яқин ўтмиш тарихимизга берилган урғу анча теранлашган бўларди.

Ёзувчи маънавий-маърифий инқирозни мамлакат таназзулга юз тутган XIII асрдаги мўғул босқини даври мисолида кўрсатиб, бу ҳолни мудҳиш жиноят сифатида баҳолайди. Олис тарих ҳақида сўзлаётib, инсони ва унинг шаъни, эътиқоди, моддий-маънавий дунёсига дахл қилинган шакл ва мазмунан унга уйқаш тарихий ҳақиқатларни ҳам назарда тутади. Фитна ва фасод гирдобига шўнғиган, улуғ мақсадлардан бегона кимсаларнинг урчишини ҳам адид халқ бошига тушган кўргиликлар, босқин, кўрқув салтанати залвори, шахсий ожизлик сингари белги-аломатлар билан боғлаб талқин этишга эришади. Қадимият саҳифаларининг миллий тафқуримизга нақадар туташ эканлигини кўрсата олади. Бу мавзу ғоятда мураккаб, айни пайтда, миллий адабиётимиз ва миллий тафқуримиз доирасида янгича англаниши, ифода этилиши муҳим мавзулардан бири эди. Асад Дилмурод ички иштиёқ, маънавий-руҳий эҳтиёжини ифодалашга, тарихий далиллар билан хаёлот олами илғамларини туташтира олишга муваффақ бўлган. У етти ярим аср муқаддам ўтган исёнкор бир инсонни эмас, балки ўз фидойилиги, жасурлиги, улуғворлиги, орифлиги билан барча даврларга ибрат бўла оладиган хислатларга эга мураккаб характерни китобхонга тақдим этади. Шу маънода, зоҳиран кечмиш қайғуси, оҳ-фонлари, қонли сабоқларидан сўзлагандек туюлувчи “Маҳмуд Торобий” романи ботинан бугунги ва эртанги куннинг орзузи билан кечмиш армонлари фалсафий-эстетик синтезидан туғилган қаҳрамоннинг мураккаб руҳияти тарихидир.

Романда адид Ясо қонунлари билан “Авесто”, “Куръон” ғоявий концепциясида талай муштарак жиҳатлар мавжудлигини кузатишга муваффақ бўлади. Жумладан, сувнинг баракот ва тириклик манбай эканлиги, ягона Оллоҳнинг эътироф

этилиши, инсон абадий яратувчи (Қуёш)нинг сояси эканлиги, илоҳий ироди эгасининг қудратли зотлиги, фано ва бақо оламлари мавжудлигига ишонч, эзгу ва ёвуз руҳлар курашининг ифода этилиши, сеҳрли рақамлар (уч, етти) ва ранглар (ок, қора, қизил)нинг муқаддас саналиши сингари кўплаб параллелликларни кўрсатадики, бу каби муштаракликларни чукурроқ тадқиқ этиш, эҳтимол, илм-фанда ҳам янги-янги хуласаларга келиш имконини бериши мумкин.

Албатта, романда қўзғолон мағлубиятга учрайдигина эмас, курашчилар ўз саркардаларини асраб қола олмайдилар ҳам. У душман қўлида эмас, балки ўз қавмидан чиққан калтабин ва жоҳил кимса тиғидан жон таслим қиласди. Қаттол нафси зулматга етаклаган Оловхон Юсуф Чигатойнинг қўлида қўғирчоққа айланади. Зафар ва мағлубият, улуғворлик ва адашув, меҳр ва нафрат сингари туйғулар контрастлиги, бир-бири билан ўрин алмашинуви вақт аталмиш улуғ ҳакам зарбаларини писанд қилмай, ёзувчи хотирасида жойланади, турли ракурслардан туриб кузатилади. Зоҳир ва ботиндаги тўқнашувлар тасвири “Паҳлавон Муҳаммад”¹ романида янада кенгроқ ифодасини топади. Асад Дилмурод ижодий услуби сайқаллашади. Бу роман 2006 йилда китобхонлар қўлига тегди. Асарда Навоийдек улуғ шахс фаолияти ва ижодининг йўналишида, тараққиёти ва такомилида муҳим роль йўнаган Паҳлавон Муҳаммад Абусаид сиймоси ўз ифодасини топган. Адид унинг ҳаётини халқ ва ватан манфаатлари учун фидоийлик намунаси, поэтик ижодини эса эзгулик ғояларининг ифодаси сифатида маънавий-маърифий ва ирфоний мазмунда ёритади. Инсон ва ҳаёт фалсафаси ҳақида теран фикр-қарашларини илгари суради.

Асарда реалистик услуб етакчилик қиласа-да, романтик-фантастик бўёқлар эпик баён таъсирчанлигини янада ортиришга ёрдам беради. Жумладан, Иброҳим Бекпўлат “ҳин қоплони”, “филдай бақувват барзанги” сифатида таърифланади. Аҳмад Пирий “депсинса ер ўйилгудек силкинар, наъра тортса ҳаво тебранар эди” қабилида гротеск усулида бери-

¹ Асад Дилмурод. Паҳлавон Муҳаммад. Роман. Тошкент. 2006.

лади. Али Рустоий: “дев сувратли, ёсуман сийратли” бўлиб, рақибиға қарши “лалми дўқ уради”. У: “истасам, ерни елкалашга қодирман”, - дейди. Паҳлавон Муҳаммад силтанганида “мовут камзули чоки яғрини тарафидан тириллаб сўкилади”. Дарвеш Муҳаммаднинг “ўмровлари қоядек чўнг, ҳар елкаси бир одам сиғадигандай кенг, пайлари таранг, мушаклари сандонда пешланган каби бўртиқ”, Муҳаммад Молоний рақиб рўпарасида қад ростлаганида “гўё ҳам бўйига, ҳам энига ўсади”. “Одам сувратидаги дев”нинг бир тепиб баҳайбат фил Манглусни қулатиши, ўзини қўйиб юборганида гўё “мушаклари ўйноқлаб, бўйин томирлари ўқлоғдек бўртиб, кўзлари косасидан ирғиб чиққудай” бўлиши ҳолатлари, бир томондан, майдонда масиққан паҳлавонлар жунунини, иккинчи жиҳатдан, маънавий ва руҳий қудратнинг оний лаҳзалардаги бирикувини, учинчидан эса, ор талашган паҳлавонлар маънавий қиёфасини кўрсатишга хизмат қиласиди. Рақиб даҳшати ва ваҳимасига қарши турган куч-кудрат, мардлик ва жасорат кучини ифодалашга ва маълум даражада ҳажвий-юмористик қиёфалар чизишга хизмат қиласиди. Бундай тасвирлар романга анъанавий эпосга хос эпик кўламдорлик, бадиий шартлилик, идеаллаштириш, муболаға ва гротеск, ижодий тўқима каби кўплаб хусусиятлар сингдирилганлигини кўрсатади.

“Паҳлавон Муҳаммад”да бош қаҳрамон сиймоси талқини орқали донишманд аллома ғояларининг инсонпарварлик моҳияти кўрсатилган, муаллифнинг унга кечинмадошлиқ туйғулари ифодаланган. Қаҳрамонни маънавий-руҳий покланиш йўлларидан олиб ўтиш орқали камолотга етаклашда ёзувчи унинг иймон-эътиқодига алоҳида диққат қаратади. БУТУН ОДАМлардан маънавий-руҳий мадад олиб, озодлик сари талпинган қаҳрамон ўзининг жаҳолатга қарши курашиш маслагига сафдошларини ҳам ишонтира олади. У файласуф алломагина эмас, элдошларининг ҳомийиси тимсолида талқини қилинади. Адиг Паҳлавон Муҳаммаднинг руҳоний портретини чизишга, паҳлавон-валий характерининг иложийлик қиррасини ёритишга интилади. Бошқача айтганда, романдаги зиддиятлар нафақат шахс ва жамият, эзгулик ва

ёвузылик, балки иймон ва нафс ўртасида ҳам кечади. Муаллиф жисмоний кучлар тўқнашувини давр руҳидан ажратмайди, ички коллизия фонида акс эттиради. Паҳлавон Муҳаммад шахсиятидаги эркка интилиш, сўфийлик, баланд инсоний ғуурдан келувчи андак кибр, қатъият, ишонч, юксак руҳоний улуғворлик, йифиқлик, алломалик, ошиқлик, оддийлик, чапанилик ҳазилкашлик каби вазият талаби билан ўзгариб турувчи руҳий ҳолатлар унинг ижтимоий фаолиятидаги инсонпарварлик ва ватанпарварлик фазилатлари билан табиий уйғунлиқда жонли манзаралар орқали маҳорат билан тасвирланади.

Ёзувчининг ўзига хослиги қаҳрамон ижтимоий мавқенини унинг маънавий-руҳий олами бадиий манзаралари тасвирлари орқали ифодалашда, кўнгил кишисининг ички руҳий кучини кези келганда сабот билан жиловлай олиши, вазият талаби билан уни жисмоний қудратга айлантира билиши, ҳар бир қаҳрамоннинг ўз маънавий-руҳий ўлчамлари борлигини ифодалашида ҳам намоён бўлади. Асад Дилмурод тарихий воқеликни бадиий англаш ва қайта яратишда янгича тафаккур нуқтаи назаридан ёндашади ва ўтмиш мафкураси исломий эътиқоди туфайли узоқ йиллар қаламга олишга йўл қўймаган сиймонинг ботиний ҳамда зоҳирий сиймосини тасвирлайди. Натижада, дунёвий ва реалистик йўналиш доирасини илоҳийлик мотиви ҳамда романтик руҳ ҳисобига бойитади. Романчилигимизда мавжуд бўшлиқни тўлдиришга муваффақ бўлади.

Роман композицияси ва архитектоникасида асар бўлим ва бобларининг ўзаро мувофиқлиги, яхлит узвий курилиши таъминланган. Учта ҳукмдор (Абулқосим Бобур, Султон Абусаид, Ҳусайн Бойқаро) даврида содир бўлувчи роман воқеалари Машҳад, Ҳирот, Астррабод каби шаҳар ва унинг қишлоғу кентларида кечади. Муаллиф ретроспектив сюжет орқали одамларга меҳр улашиб, пировардида ўзи ҳам меҳр топган, яралмиш бир банда сифатида фоний дунё сирларини тўла англаб етолмаган руҳ кишиси кўнгил ҳолларини теран англайди, кичик оламда суратланган катта оламни кўришга,

ифодалашга эришади. Абулқосим Бобур вафотидан кейин мамлакат таҳтига келган Султон Абусаид зулмининг ҳаддан ошиши тафаккурнинг тушовланишига боис бўлганлиги тасвирларида адиб Навоий асарларига таяниб иш кўради. Навоийнинг Паҳлавон Муҳаммад ҳақидаги маълумотлари, айрим ғазалларининг мазмуни романга сингдириб юборилади. Шунга асосланиб айтиш мумкинки, Навоий асарларида келтирилган тарихий қайд ва ривоятлар роман учун эпик замин вазифасини ўтайди. Асар баёнида бир қадар саргузашт-детективлик хусусияти ҳам кузатилади. Навоий ва чўри Давлатбаҳт, Навоий ва Биноий муносабатларида адиб тариқат пирини англашда ривоятлар мазмунидан чиқиб кетолмайди.

Хадича бегимга бўлган муҳаббати фарзандларига бўлган меҳрини тўғсан, ҳам руҳи, ҳам қўли кишанлангани боис ўз-ўзидан қочиб қутула олмаган, аросат гирдобида қолиб, беҳад чарчаган, оталик, ошиқлик ва ҳукмдорликни мувозанатга келтира олмаган, сўнгсиз изтироб гирдобида умрдан нолиб, дил чигалини ёзмоқ тилагида дардларини майга чўқтирмоқни тилаган Султон Ҳусайн характери романда кўнгил одами сифатида ишонарли чизилади. У ўз-ўзини тафтиш этади, қилимишларини изоҳлашга уринади.

Адиб сертўполон юришлару шикорлар, низою нифоқлардан холи осуда оламни соғинган Алишер Навоий кўнглидаги орзу-ниятлар оламига қайтиш истагини, табиатидаги хона-нишинлик ва ёлғизликка талпиниш туйғуларини инжалик билан англаган ва ифода этган. Паҳлавоннинг майшуқаси Зулфизар ҳам кўнгил одами сифатида идрок этилади. У ўз баҳтию таҳтидан қониқмай, ногтугал дунёда мажбурият юзасидан яшайди. Бир умр ошиғининг оламига талпиниб, ундан руҳий мадад олиб умргузаронлик қиласи. Паҳлавон Муҳаммад ва унинг шогирдлари инсоф ва диёнатни дастур, сабру бардошни қурол деб билишади, руҳий эркинликни ардоқлашади. Улар билак кучини шуур ва сезимлар билан уйғунлаштира оладилар. Паҳлавоннинг кўнгил кишиси эканлигини кенгроқ очишда унинг таъб ва ҳол кишиси эканлигига,

табиатида андак риндана кайфият-ҳолатлар мавжудлигига эътибор қаратилгани ҳам муҳим роль ўйнаган.

Умуман айтганда, Асад Дилмурод яратган Мулла Абдужаббор, Маҳаммад Аваз, Назокатбону, Моҳбону (“Шердор”); усталар сулоласи Жамшиддин Маҳбубий, Маҳмуд Торобий, Сабуҳа, Муҳиддин Камол, Суйгуна Зебо (“Маҳмуд Торобий”); Ёдгор валий, Сайдбек, Моҳина, Ҳазора момо, Энабоши Кўкбўри, Чақалоқ (“Фано даштидаги қуш”); Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад, Дарвеш Муҳаммад (“Паҳлавон Муҳаммад”) сингари образларга хос фазилатлар, улар руҳиятидаги гўзал хислатлар китобхонни мафтун эта олади.

КҮНГИЛ ВОДИЙСИГА ХИЖРАТ

*Ёвузликка эрк бермаслик керак,
үтинаман, кадхудолар, сўзамоллар,
ижодкорлар!*

(Ч.Т.Айтматов)

1. Ёзуевчи адабий-эстетик концепцияси

Хаёл - инсон истак-тилакларини эркалатиш мумкин бўлган манзил-маъво. У табиатнинг энг гўзал инъоми. Хаёлий кенгликларда сайр этиш саодатини туйган Чўлпон: “Хаёл... хаёл... Ёлғиз хаёл гўзалдир”¹, деб ёзган эди. Замондошимиз Н.Эшонқул: “Қани эди, хаёлнинг жилвалари ҳақида ёёсанг ёки жилваланаётган хаёл ёёсанг”² дея орзулайди. Инсоннинг нафақат хаёли, балки хотираси ҳам руҳий жараён. Буни яхши англаган оташнафас кўнгул шоири Икром Отамурод: “Сен менинг бобомсан – Хотира... Хотира - канглумнинг тоғлари... Хотира – мен-да бир чулпангман...Бир узун йўллар-а, Хотира”³, дея эътироф этади.

Асад Дилмуроднинг “Ранг ва меҳвар”⁴ романи билан танишиш асносида аён бўладики, бадиий насрда образли ва ҳисстуйғуга тўйинглан, шунингдек мантиқий далилланган хотира жуда қўл келади. Роман қаҳрамони Комрон Вали руҳий фао-

¹ Чўлпон. Яна олдим созимни. Тошкент., Faфур Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. - Б. 404.

² Эшонқулов Н. Маймун етаклаган одам. Тошкент., “Янги аср авлоди”, 2004. - Б. 40.

³ Икром Отамурод. Муқаддар. Faфур Fулом номидаги нашриёт матбая-ижодий уйи, Тошкент, 2012, -Б. 58.

⁴ Асад Дилмурод. Ранг ва меҳвар. Роман. “Шарқ юлдузи” 2012 йил 5-сонлар.

лияти ижодий ишга қаратылған. Шунинг учун унинг хотира-си ихтиёrsиз ихтиёрийлик асосида кечади. Роман қаҳрамони “Тошқин” туркуми устида ишлаётгани учун рұхий фаолият ҳам давомийлиқда намоён бўлади. Қайсиdir маънода, буни феноменал касбий хотира дейиш ҳам мумкин. Асарда акса-рият рұхий таъсиrlар ижодий қайта ишланади.

Бу роман талай жиҳатлари билан жаҳон адабиёти ва санъатида кечәётган ижодий жараёнлар, янгилаётган миллий романий тафакуримиздаги эврилишларга ҳамоҳангдир. Адибнинг “онг оқими”га асосланган бу романида инсонга юксак қадрият деб қараш, психологик портрет яратиш, ҳёт моҳиятини самимий ифода этиш ҳоллари ёрқин намоён бўлган. Бадиий услубнинг янги шакллари фаол қўлланилган. Ёзувчи инсон онги бир неча қатламларини англашга ва ишонарли қўрсатишга интилган.

Асад Дилмурод санъат концепцияси негизида инсоннинг тақдир олдида ожизлиги, нафс ўпқонига ботган кимсалар қалбини ислоҳ қилиш Яратувчи ҳукмида эканлиги эътирофи акс этган. Ёзувчи бадиий ҳукми ички “мени” таваллуд топмаган, ўй-фикрдан бегона, лоқайд одамлар устидан чиқарилган. Романда инсоният тақдирига дахл қилиш банданинг иши эмаслиги уқтирилган. Одамзотни бесамар мақсад сари етаклаган шўролар тузуми ва унинг малайларига энг катта айб қўйилган.

А.Дилмурод фикрича, одам боласи ҳар қанча хўрлик ва зўрлик билан қўрқитилса ҳам, унинг рұхий интилишларида инсоний эътиқод тирик яшайди. Инсонни ўз хаёлий олами, хотираси ва гўзал туйғуларидан ажратиш мумкин эмас. Чунки ички кечинма-майллар - дахлсиз дунё. Яқин ўтмишдаги босқинчи зўравон мағкурачилар миллат вакилларидан итоаткор манқуртлар яратмоқчи бўлишди. Улар одамни таҳқирлашда ҳарқанча бешафқат ва тубан усуllардан фойдаланган, ҳатто халқ ингроқ ва фарёдларидан рұхий лаззат олган бўлишса-да, ҳеч қачон миллатнинг қурашчан, ижодкор ва бунёдкор рұхини сўндиришолмади.

Ёзувчи персонажлар ички дунёсини табиат орқали очиши

га интилган. Аммо унинг эътиқодига кўра, табиатнинг ўз Яратувчиси мавжуд. Бинобарин, кўнгилдаги туйғу юксаклиги азал ва абад меъморига бўлган муносабатга кўра очилади. Зотан, қайтар дунёда ҳар кимсанинг қилмишига яраша ажру савоб ва жазо муқаррардир. Румий жилвакор оламни бежизга: “хасу хашак билан тўлган кўпик”, деб баҳоламаган. А.Дилмурод ҳам ёруғ дунё омонатлигини билмай, нафс илинжида уни тубсиз зулмат маконига айлантиришни кўзлаган, дили моғорлаган Носир ва Тўра Охун, Тарвуз домла, Азлар Ниёз, Зокир Ғиёсий каби нобакор гумроҳларга бўлган нафратини яширмайди. Романинг кирдикорларини фош қилувчи илмоқли ишораю ҳажвиёт-ла зийнатлади.

Биз романда милоддан аввалги. иккинчи минг йиллик даврида. Юнон мифологияси ва динида Олимп худоси саналган Апаллон номини тез-тез учратамиз. Маълумки, Аппалон Кичик Осиё, Юнонистон, Римда санъят (шеърият ва мусиқа) ҳомийси ҳисобланган. А.Дилмурод ўз қаҳрамони Комронни ўша мифологик қаҳрамон маънавий-руҳий кўллаши ва Носиру Тўра Охунлар унинг табаррук номини оёқ ости қилишини таъкидлайди. Бу билан асл санъят асроридан бехабар бу “ҳомий”лар ҳар қандай тубанликдан қайтмаслигига урғу беради. Романинг айрим ўринларида Юнон афсонасига кўра севги ва гўзаллик маъбудаси саналувчи Афродита (Венера) номи ҳам тилга олинади. Англашиладики, ёзувчи роман ёзишга киришар экан, Кичик Осиёдан тортиб, Кибрису Болқон оролларию Юнонистонгача тарқалган мифологик қарашларни назарда тутиб иш кўришга интилган. Бу билан инсоният севги ва гўзалликни ҳамиша ардоқлаб келганини таъкидлашга эришган.

Адид асарда умр бўйи мискинлик ҳамда ғуссаю армонга юқуниб яшаган буюк голланд рассоми Ван Гог (1853-1890) ҳаёти ва ижодига мурожаат этади. Бу А.Дилмурод импрессионизм, постимпрессионизм, танқидий реализм услуби, портрет, манзараю гравюра асарларини яратиш сирларини изчил ўрганишга уринганидан гувоҳлик беради.

“Ранг ва меҳвар”да улуғ француз рассоми халқаро тинч-

лик мукофоти совриндори Пабло Пикассо (1881-1973) ҳаётти ва ижодига урғу берилган ўринлар мавжуд. Демак ёзувчи бу серкірра ижод сохибининг рангтасвир, ҳайкалтарошлиқ, графика йўналишидаги асарларини эътибордан қочирмаган. Бундай изланишлар уни кубизм, неоклассика анъаналари, сюрреализм ва абстракт санъат ёрдамида фашизм моҳиятини фош этиш сари йўналтирган. Адиб примитивизм (ибитидойлик) йўналишига хос хусусиятларни буюк грузин рассоми Нико Пиросмани ижодидан ўрганди. Зотан, у оддийлик сўқмоғидан буюклиқ чўққисига кўтарилганди. Агар эътибор берилса, Комроннинг амал-тақал қилиб яшаши, андак савдо-йи феъл кимса экани қайсиdir жиҳатлари билан Пиросмани тақдирига ўхшаб кетади.

А.Дилмурод гениал италян-француз рассоми ва ҳайкалтароши Леонардо да Винчи (1452-1519) ижодини ҳам синчковлик билан кузатган. Чунки Леонардо да Винчи ўз даври инсонпарварлик ғояларига жавоб берадиган мукаммал инсон қиёфасини яратган. У илк асарларидаёқ майин нурсоя воситасида шаклнинг оқувчан ҳажмини кўрсатган. Юздаги зўрға илғаш мумкин бўлган ифодалар орқали одамлар чехрасини жонлантириб, уларнинг ички дунёси - нозик кўнгил ҳолатини ифодалаш маҳорати билан танилган.

Романда А.Дилмурод Мона Лиза исмлик оғатижон сулувнинг ҳаёт ва меҳвари оламга суюнгани туфайли боқий ва мукаррам эканига нозик ишоралар берувчи афсунгарона табасуми хусусида, уни машҳур айлаган Жаконда ҳақида тўлқинланиб сўзлади. Адиб ўша рассом чеккан дард-ситамларни ҳис этишга уринади. Леонардо да Винчининг дунё ҳалокати ифодаланган “Тошқин” расмлар туркуми (тахм. 1514-16)да табиат даҳшатли оғатлари олдида инсон ожизлиги тасвирланган.

Шубҳасиз, бу А.Дилмуродга табиий жараёнлар тақрорлашишини ақлий тасаввур билан уйғунлаштириш имконини берган. Чунки, “Тошқин” туркуми устида ишлаётган ёзувчи бу борада эришилган тажрибалар билан танишмаслиги мумкин эмас. Муаллиф романда буюк рассом Жак Приверни

(1900 -1964) ҳам эслайдики, биз беихтиёр тарзда, унинг изтироб рассоми эканлигини эслаймиз. Демак А.Дилмуроднинг инсоний изтиробларни бутун қалби ва вужуди билан ҳис этишида Жак Привердан олинган ижодий таъсир ҳам муҳим ўрин тутади.

2. Ижодий ўзлаштириш ва поэтик ифода

Юқорида саналган адабий таъсир ва ижодий ўзлаштириш жараёнларининг романдаги ифодасини кузатиш мақсадга мувофиқdir. Масалан, Тўра Охун карикатура портретида: "Япалоқ ва бужир манглайида қорамтир якка шоҳ бўртган, бурни тол қошиқдай осилган, кўзлари икки томонга бақра-йиб қараган, бели майишиқ... қилтириқ бутларини йириб, со-қол ўрнига сўгал босган иягини тутамлаб, тишламоқ қасдида ириллаётган баҳайбат қўппак сари ҳезланиб турарди" шаклида чизилади.

Маълумки, портрет тасвирий санъат жанри. Юқоридаги қиёфа Комрон Вали хаёлида тикланган. Унда ўткир психологик ҳолат (руҳий драма) тасвирланган. Эҳтимол, А.Дилмурод чизган карикатуранинг муайян хаётий асослари, айтиш мумкинки, прототиплари ҳам бўлиши мумкин. Аммо, бизнингча романда келтирилган бу типдаги расмлар характер тийнатидаги номукаммал белги-сифатларни киноявий-сатирик йўсинда очишига кўра умумлашма мазмун ташийди. Рассом болалик хотиралари асосида айрим шахслар маънавий дунёси, ижтимоий ҳаётдаги ўрни, жамиятдаги мавқенини акс эттиради. Яратилган портретларга хос яна бир хусусият шундаки, уларда ифодаланган ғоявий мазмун тасвирланган давр хусусияти, сиёсий-иқтисодий, маънавий-ахлоқий аҳволи ҳақида маълумот беради.

Образлар характерини А.Дилмурод услуби ва таянган методларидан келиб чиқиб белгилар эканмиз, замонавий романлардаги портрет тасвирида сифатий ўзгариш ва такомиллашиш жараёни кечачётганлиги аён бўлади. Хусусан, ижтимоий-тарихий, миллий ва индивидуал белгиларни чизиш-

да батафсилликка риоя қилиш, инсонни давр ва ҳаёт тарзи билан боғлаш шулар жумласидандир. Жумладан, ёзувчи образ яратишида икки хил усул кўзга ташланади:

Биринчи усулда, инсон образи айрим штрихлар орқали ишоравий тарзда акс этади. Асар ғоявий-эмоционал жиҳатлари рамзий-мажозий планда кучайтирилади. Бундай ҳолларда қисман график усулга ҳам мурожаат этилади. Умуман, Комрон чизгиларида рангтасвир доминатлик қиласи ва у графика билан узвий боғланиб кетади.

Иккинчи усулда, инсон феълидаги барча нозик ўзгаришлар тўлиқ очилади. Ўй-хәёл, хотира ва тасаввурлар муфассал берилади. Яъни, образнинг пластик томонлари кучайтирилади. Портрет персонажнинг ташқи ва ички руҳий-психологик қиёфасини яратиш воситасига айланади. Адиб сўз воситасида тасвирлаган портретларида характерлар моҳиятини улар ташқи кўриниши (қиёфаси, жуссаси, кийими, юз-кўз ифодалари, тана ҳолати ва ҳаракатлари, қиликлари)ни китобхон тасаввурида жонлантириш орқали очади. Яъни тўлақонли инсон образини яратади. Композицион усулнинг ўзига хос кўриниши бўлган бундай портрет-тавсифларда статик белгилар кўзга ташланади. Чунки муаллиф сюжет воқеаларини бот-бот тўхтатиб, айрим персонажлар портретини муфассал деталлаштиришга интилади. Зотан, портрет чизгилари хотира ва хаёлни жамлаш орқали аста-секинлик билан ягона фокусга йиғилади. Романда яратилган портретлар муайян даражада динамик хусусият ҳам касб этади. Чунки ҳамиша ҳам муфассал портрет тасвирлар берилмайди. Улар Комрон Валининг ички маънавий-руҳий зиддиятлар оғушидаги ўртанишлари, бошқачароқ айтганда, баёнчи-персонаж ички ҳаракати жараёнида бериб борилади. Шу орқали муайян вазият-ҳолатда унинг руҳий дунёсида кечган пўртналар шиддати кўрсатилади.

Кўринадики, бу ўринда А.Дилмурод ўз бадиий нияти, тасвир услуги ва персонажларнинг мазкур романда тутган мавқеи билан узвий боғлиқ тарзда композициянинг анъанавий талабларига ижодий ёндашади. Яъни, у статик тасвирни пер-

сонаж асар воқелигига кириб келган илк паллада бериш ёхуд динамик портретни ремаркаларга жойлаш сингари одатий талабларни бузади. Зотан, адид шунчаки портрет чизмайди. Балки портрет-тавир воситасида персонажлар сийратини ифода этиб, улар маънавий-руҳий оламини китобхон тасаввурнида жонлантиради. А.Дилмурод қўллаган интеллектуал китобхон ва қаҳрамонни ўзаро “яқинлаштирувчи” бундай бадиий-синкремтик усул миллий романчилигимиз тараққиётининг илгариги босқичларида нисбатан кам кузатилади. Ёзувчи чизган портрет (портрет-детал)лар аҳамияти шундаки, улар қандай ифода этилишидан қатъий назар, инсон образини ўқувчига тўлақонли тарзда тасаввур қилдира олади.

Романда бўёқлар жилвасига катта ҳақ берилади. Сўз воситасида рангтасвир яратиш аслида, воқеликни бадиий тасвирлаш ва талқин қилишнинг ўзига хос йўли. Унда рангтасвир орқали томошабин (китобхон) фикр-туйғуларига таъсир этилади. Муҳим ижтимоий мазмун, турли-туман ғоявий ва зифалар ранг ва оҳангларга юкландади. Одатда, рангтасвир асарининг ғоявий мазмуни мавзу ва сюжетда мужассамлашади. Демак муаллиф ижодий нияти сюжет, композиция, расм, ранг, ритм сингари ифода воситалари орқали юзага чиқади. Роман қаҳрамонлари Мерган ва Комрон асосан мойбўёқ, қоғоз ва матодан фойдаланишади. Асарда миллий колоритни ўзида ифода этган ранглар тасвир ҳамда таъсир воситасига айланган.

Тўғри, Комрон сувратлари зоҳирига қаралса, гўё хаёлий дунё тасвирлангандек туюлади. Аммо, улардаги борлиқ маконий чексизликда, моддий нарсалар эса, бениҳоя ранг-ранг. Инсон руҳиятидаги ўзгаришлар, мураккаб ҳиссий кечинма ва ўй-хаёллар акс этган. Ғоялар Комрон Вали тасаввuri ва онгида пайдо бўлиб, кейин қоғоз ёки матога кўчади. Рассом асосан ҳажмли фазовий усулдан фойдаланиб, тасвирни нурсоя ёрдамида ижтимоий муҳит билан боғлайди. Унинг дастгоҳ санъатига хос тасвири ғоятда таъсирчан тарзда тусланувчи рангларга бой. А.Дилмурод мураккаб композиция ва абстракт тушунчалар, мажозий образлар тизимини яратади.

Нозик ва нафис чизгилар орқали салмоқли мазмун ифодалашга эришади.

Унинг ифода тизими қўпқатламли. Ижтимоий ҳаётга тे-ран кириб боришига кўра аниқ илмий асосга эга. Тасвирларда инсон руҳий оламидаги нозик ўзгаришлар, инсон ва жамият, инсон ва борлиқ муаммолари ишонарли талқин этилган. Рас-сом дунёқарашининг ўзига хос жиҳати шундаки, у даврнинг мураккаб ва фожиали воқеалари, ижтимоий ҳаёт иллатлари-ни ўткир танқид остига олган. Шунга мос нурсоя нисбатла-ри ифодаси ҳам анча кескин. Муносабатда эса, мислсиз ши-жоат намоён бўлади. Асада ранглар кечинма ва таассурот, хаёл ва ўйлар ифодасига қаратилган. Аммо, унда борлиқдаги ранглар ҳам тусланади, бир-бирига таъсир этади. Натижада, миллий тарихнинг яқин ўтмиши ва макону замон муаммола-ри билан чамбарчас боғланади. Уларда шафқатсиз реализм билан бир қаторда, романтизм услубига хос белгилар ҳам на-моён бўлган. Зотан, “Тошқин” туркуми ўзига хос мозаикадир.

Эътироф этиш лозимки, ёзувчи ўрни билан реал нарса ва ҳодисаларни тасвирлашни рад этувчи абстракт санъатга хос мавхумлаштириш усулидан ҳам фойдаланган. Маълумки, ил-гари мавхумлаштириш усули рангтасвир, ҳайкалтарошлиқ, меъморлик, безак санъати, дизайн ва графикада қўлланилиб келинарди. Истиқлол даври романларида рамзий-символик ифода кучайиши билан ранг-сифатлар уйғунлигини таъмин-лаш мақсадида бу усулга ҳам мурожаат қилинмоқда. Тасви-рий санъат орқали бадиий адабиётга қўчган абстракцио-низмга хос мавхумлик (номаълумлик, узоқлашиш) ўзи нима-ни англатади. Гап шундаки, бу оқимга мурожаат қилаётган адиллар адабиёт ва санъатда борлиқ эмас, балки ижодкор ҳис-туйғулари инъикос этишини ёқлашади. Улар ҳис-туйғу ва хаёлни анъанавий тушунчадаги шакл ва мазмунда эмас, балки ўзаро бир-бирига сингиб кетган ҳолда акс эттиради-лар.

Бадиий адабиётда “антироман” деган тушунча мавжуд. Романнинг мазкур кўринишида турли белги-ишораларга урғу бериш орқали руҳий воқелик яратишга интилиш кучли.

Аммо, А.Дилмурод қаҳрамонлари воқеликдан буткул узилмайди. Демак бу роман воқелик ва санъаткор ҳис-туйғула-ри ўртасидаги эркин ва табиий уйғунлашув маҳсули. Адиб тасвир усулини абстракционизм ҳисобига янада бойитишга уринган.

Умуман, рангтасвир санъатидан адабиётта күчган йўналишлар ҳақида сўз бораркан, импрессионизм услуби ҳам реалистик тасвир имкониятларини кенгайтирганини таъкидлашимиз лозим. Бу ҳол Ги де Мопассан, А.П.Чехов, И.А.Бунин ижодидаёқ қузатилган эди. Импрессионизм оламни янгича кўришга интилиш маҳсули. Бу услубда тасвирланган нарса реалликдагига монанд аниқ ва мукаммал акс этмайди. Чунки, у штрихлар билан чизилади. Ҳар бир штрих ўша нарсадан олинган оний таассуротни акс эттиради. Шубҳасиз, бутун таркибида бир-бири билан узвий алоқага киришувчи бу штрихлар таассурот бирлиги орқали ўша нарса ҳақидаги яхлит тасаввурни беради.

Бинобарин, сўз билан чизилган импрессионистик тасвирда ҳам оний таассурот қайд этилади. Гўё воқеликдаги нарса ҳодисалар тассуротлар асосида тасодифий тарзда тасвирдан жой олади. Мухим деталларни мақсадли жойлашдек реализм принципи бузилади. Зотан, унда барча деталлар бир-бирига боғлиқ бўлиши шарт эмас. Тасвирланган нарса тасаввурда яхлит шакл-шамойили билан жонланмайди. Бутунлик деталлар ассоциатив алоқаси орқали ҳосил қилинади. Агар, ушбу роман мисолида кузатилса, унда тасвир Комрон Вали субъектив нигоҳи орқали берилган. Персонаж оламни ўз қалбидан ўтказиб кўради. Бу ҳол тасвирга сержилолик, кўпмаънолик, эмоционал тўйинтирилганлик баҳш этади. Унинг таъсир кучини оширади.

Демак услубдаги реализм, натурализм, неоромантизм, символизм каби адабий йўналиш ва оқимлар А.Дилмурод эътиборини тортиши бежиз эмас. Адиб дунёни янгича кўриш ва идрок этишга интилар экан, инсон онгининг оний ҳолатларида ҳосил бўлувчи, фақат ҳис этилиши мумкин бўлган тутқич бермас таассуротларни ҳаққоний чизишга уринган.

Шунинг учун ҳам у яратган образлар сирли ишораларга асосланади. Адид ишоравийлик негизида яратилган образлар орқали инсон онгининг чуқур пучмоқларига назар ташлайди. Айнан шундай жиҳатларига кўра бу роман “онг оқими” адабиёти сирасига киради.

Муҳими, ёзувчи импрессионизм таъсирида қолиб кетмайди. У француз рассомчилик санъатида пайдо бўлган постимпрессионизмга хос сифатларга ургуни кучайтиради. Демоқчимизки, Комрон оний таассурот-кечинмаларини даврга ҳамоҳанг тасвир учун муҳим воситага айлантиради. Чунки, А.Дилмурод П.Сезани, Ван Гог, П.Гоген асарларига хос чуқур ҳис-туйғуга бой жўшқин тасвирларга эътибор орттириш санъат асари ғоявий пластик ривожланишига ёрдам беришини яхши англайди.

Биламизки, роман қаҳрамони Мерган рассомлик бобида профессионал таълим олмаган. У халқ ичидан чиққан Айрим ишораларга кўра биламизки, Комрон маҳсус таҳсил олган рассом. Демак шунчаки ҳаваскор эмас. Устоз-шогирд рассомларга хос умумийлик шундаки, ҳар иккаласи ҳам замонавий воқелик номарғуб жиҳатларини маъқуллашмайди. Ҳаётдан қочишга, ижод қучоғида бўлишга талпинишади. Айниқса, Комрон борлиқни эркин, болаларча бокира кўнглига хос содда ва самимий тарзда нафосатли идрок этади. Бу ҳол романда XIX аср охири XX аср бошларида юзага келган авангард санъат оқими примитивизм (ибтидоийлик)нинг ҳам муайян таъсиrlари борлигини кўрсатади. Комрон Вали чизган тасвирий санъат асарларида образлар ички уйғунлиги замонавий ҳаёт номутаносибликларига қарама-қарши қўйилади. Назаримизда, неоклассицизмга хос бу усул орқали бадиий образлар моҳиятига объектив руҳ бағишиланган. Романда жимжи-мадорлик ва шаклий ноаниқлик деярлик кузатилмайди.

А. Дилмуроднинг киноявийликка ургу бериш концепциясида семиотик белгилар, аниқроқ айтганда, постмодернистик изланишлар ҳам кузатилади. Бинобарин, адид мазмунни етказишида шаклий ислоҳотлар қилишдан чўчимайди. Мавжуд анъаналарни имкон қадар ўзлаштириш орқали олам ва

одам моҳиятини англашга интилади. Адиб инсоният яратган барча маданиятларга хос илғор жиҳатларни миллий асосда ўзлаштирар экан, бутун олам ва ҳазрати инсон унинг объектига айланади. Шунинг учун ҳам асарда турфа жанрлар мутацияси содир бўлади. Миллий роман чегаралари кенгайтирилади. Ёзувчи ўз қаҳрамонларини ижод жараёнида тасвирлайди. Чунки ўқувчини ижод жараёни ичига, рассом (кенг маънода ижодкор) лабараториясига олиб киришни кўзлайди.

Масалан, биргина анъаналар ижодий ўзлаштириши масаласини кузатайлик. Агар эътибор берилса, романда шайтоннинг инсон териси ости - эт ва суюклари қатига яширгани, томирлари бўйлаб оқаётгани ҳақидаги қадимий ривоятдан фойдаланилади. Калом ва ҳикмат, ранг ва мусиқа бандаси Ҳазрат Алишер Навоий, ўз даври Монийи сонийси Камолиддин Беҳзод асарларига мурожаат этилади. Ўз-ўзи билан муросасиз олишиб, ички туғёнларида адашмасликка талпинган, бу оламни: “хасу хашак билан тўлган кўпик” деб билган, зоҳир кўзини юмиб кўнглини кўзга айлантира олган Мавлоно Жалолиддин Румий ижодий концепцияси етакчи тамоилиларига қайта-қайта мурожаат этилади.

А.Дилмурод барча яхшию ёмонга кўнгил кўзи билан қараб, умр шомига қадар толиқмай жаҳон кезган: “Оҳима маҳшаринг ила етти дўзахинг ҳам куяр” дея куйлаган исёнкор Бобораҳим Машраб қалб нидоларини тинглайди. Муаррих Зайниддин Восифий ва не-не халқ масалларини ягона асосга бирлаштира олган Гулханий услугидан ўрганади. Оташқалб халқ баҳиси Эргаш Жуманбулбул, Чингиз Айтматов асарлари руҳи билан яқиндан танишади. (адибнинг “Ўтар қуш ноласи” ҳикояси назарда тутилмоқда.) Шунингдек, замондош шоиримиз Абдулла Орипов, Навоийни санъат даргоҳи эшигини супурувчи фаррош (жорубкаш) сифатида англаган О.Мухтор изланишларини синчилкаб кузатади. Асарда ривоятлардан фойдаланишда П.Қодировнинг “Она лочин видоси”, баъзан номаълум сирли ўлчамлару туташ оламларни тасвирлашда Х.Шайховнинг “Туташ оламлар”, А.Аъзамнинг “Рўё ёхуд ғулистонга саёҳат” романлари тажрибасини ўзлаштиради.

Оlam манзараси тубдан ўзгариб, дунё маданияти миллий асосда модернизацияга учраётган бизнинг давримизда ўзбек романи доирасида кечётган синкетизм адабий-назарий тафаккуримизга “метароман” терминини ҳам олиб кирди. Демоқчимизки, О.Мухторнинг “Минг бир қиёфа”си, У.Ҳамдамнинг “Ёлғизлик” қиссаси сингари А.Дилмуроднинг ушбу романи ҳам метаасардир.

Таъкидлаш ўринлики, бу ўринда гап постмодернизм учун жуда зарур бўлган роман ривоя услугубида кузатилувчи узуқ-юлуқлик (фрагментаризм) ҳақида эмас. Аксинча, унга мутлақо зид бўлган миллий хусусиятлар хусусда кетмоқда. Масалан, А.Дилмурод миллий анъаналарга содик қолар экан, инсонни коинот кенглигига олиб қарайди. Olamни ўзлаштиришда неча минг йиллик Шарқ адабиёти тўплаган тажрибалар пойдевори устида туради. Шунинг учун ҳам жаҳон маданиятига қадриятларимизга нечоғлик сингишига қўра қиймат беради. У ижод жараёнида индивид ролини инкор қилмайди. Olamу одам, жамият ва жамиятлар тараққиётини тушуниш ҳамда тушунтиришда мавжуд анъанадан узилмайди. Адибнинг киноя ва инкори ҳаётбахш анъаналарга эмас, аксинча, инсон тийнатидаги айrim нуқсонлар ҳамда улар келтириб чиқариши мумкин бўлган глобал фалокатларга қаратилади. Демак у “экспорт” қилинаётган маданиятни ялписига эмас, балки шакл ва услуг ҳодисаси сифатида ўзлаштиради. Унга миллий руҳ билан жило беради.

3. Кўнгил сокинлиги

Юқорида кузатилган ҳолат истиқлол даври ўзбек романчилигига хос ҳодисадир. Масалан, Саломат Вафо қаламга мансуб “Оворанинг кўрган-кечирганлари”¹ романига назар ташлайлик. Асар бош қаҳрамони Салтанат Маҳмудова барча ҳаётий қийинчиликларга сабр-қаноат-ла бардош беради. У ҳар қанча ёлғиз бўлмасин, барибир кучли руҳ кишиси сифа-

¹ Саломат Вафо. Оворанинг кўрган-кечирганлари. Роман. Тошкент., “ШАРҚ” НМАК Бош таҳририяти, 2008.

тида намоён бўлади. Қаҳрамон умумахлоқ нормаларига қарши борищдан чўчимай, оқимга қарши сузишга куч ва ирода топаверади. Чунки, руҳ эркинлигига тўсиқ бўлувчи кишаларни парчалашига ишонади. У одатий ҳаётнинг жўн оқимига мослашмайди, мослашолмайди. Кўринадики, зоҳиран қаралса, С.Вафо ижодий концепцияси позитивизм ва индувидализмга яқинлашгандай туюлади. Аммо, аслида ўша ғарбона қарашларга зиддир. Бу ҳақдаги сўзимиз қуруқ бўлмаслиги учун роман қаҳрамонлари Салтанат ва Омонгул сухбатидан ушбу парчани кузатамиз:

“- Ўзингиз ўқиган “Мартин Иден” даги қаҳрамонни эсланг, яшаш учун қандай курашади. Биласиз-ку, бир тийинга зор бўлиб, оч қолган пайтлари бўлган.

Кутубхоначи Омонгулда аламим бордай:

- Барибир енгилган-да!-дейман қатъий.

У ҳам бўш келмасдан:

- Лекин барибир мақсадига етган, ҳамма уни тан олади.

- Жуда қизиқ?! – дейман аламли кулиб. – Уни одам деб билишмаганда ҳаёти мазмуни бор эди. Ҳамма тан олганида эса ўзини ўлдиради. Нима истаган эди, ўзи, у? Ўзи шундай, одам истаган нарсасига эришгач, яна янги ғоялар ўйлаб топади. Унга етгунча балки умри зое бўлар?!” (Роман, 70 б.)

Агар эътибор берилса, роман қаҳрамонлари ҳаёт учун кураш ҳақидаги қарашлари турлича. Омонгул кураш замирида иқтисодий тўқисликка эришишни кўради. Салтанат бундай қарашдан қаноатланмайди. Унинг Омонгулга зарда қилиши бежиз эмас. Чунки, Омонгул масалага умумнинг бири сифатида қарайди. Салтанат эса, умр мазмунни, инсон интилишларининг моҳияти, тафаккурнинг умумоқимга қарши курашидан кўзланган бош мақсад ҳақида ўйлайди. Энг муҳими шундаки, у руҳ исёнкорлигини маъқулламайди. Чунки умр мазмунини жамият эътирофида эмас, балки қалб сокинлигига кўради.

Салтанат Жек Лондон асари¹ қаҳрамони каби қобилиятли ижодкор. Боз устига, у ҳам ижтимоий ларзаларга куч ва матонат билан бардош бериб келади. Албатта, аёлда матрос

¹ Жек Лондон. Мартин Иден. Роман. Тошкент, 1988.

Мартин жисмоний қудрати йўқ. Аммо, маънавий кучда ундан баланд туради. Бу фикр қуруқ иддао эмас. Диққат қилинса, Салтанат ва Мартин юксак маданият ва ахлоқ соҳиби деб тасаввур қилган устунлар битта-битта қулайди. Жумладан, сиғинган тангриси бойлик бўлган банкир Морз ва унинг қизи Руфь муҳити учун Мартин мансуб йўқсил ғариблар қўпол, тарбиясиз, ҳатто фикри бузук кимсалардир. Морзнинг хотини бу камбағал йигит қиёфасида дастлаб: “ялангоёқ”, “муттаҳам”, “ковбой”, “контрабандачи” матросни кўради. Бинобарин, уни ўзининг “нозик дидли” қизи Руфъга мос кўрмайди. Қиз ҳам ўзига порлоқ келажак яратишни бадавлат эркак билан ришталар боғлашда кўради. Тўғри, Руфь Мартин характерида кузатилувчи ғайрат-шижоат, қобилият, билим-донликни ёқтиради. Ҳатто унга “мешчан” одатларини сингдириб, ўз муҳитига мос тарбиялашни кўзлайди. Аммо, оғир дамларда яқин ҳамдам бўлиш ўрнига йигитдан воз кечадики, бу ҳол қиз маънавий олами ижтимоий нормаларни ёриб чиқишига ожизлигини намоён этади.

Маълумки, Мартин машхур ёзувчи бўлиб етишади. Муҳими, у энди мўмайгина даромад соҳиби ҳам. Натижада, вазият тубдан ўзгаради. Муомала асносида маккорлик ва хушомадгўйлик ёрқин бўй кўрсата бошлайди. Руфь шухрат пиллапояларидан илгарилаётган Мартин қошига шошади. Қизиги шундаки, бу ҳаракат энди унинг ота-онаси ва акаси учун ғоятда табиий туюлади ва қўллаб-қувватланади. Ғурур ва ҳаёни йиғиширган гўзалнинг муҳаббати инсоннинг моддий аҳволи ва жамиятдаги мавқеи билан боғлиқ тарзда эврилади. Морзлар оиласи билан яқинлашишини тиламаган Мартин ўша чиркин муҳитдан нафратланувчи ижод кишиси дидир. Романинг Мария Сильва, Жо, Жим, Лиззи Конолли сингари персонажлари етакчи қаҳрамон сиймосини тўлдиради. Чунки, уларнинг бош матлаби чин ахлоқ, севги, дўстлик, одамийлик, самимият эди.

Шубҳасиз, Жек Лондон адолатли ҳаёт ҳақидаги ғояларини сохталиклар авж олган жамият ахлоқининг реалистик бадиий тадқиқи асосида кўрсатади. Морз ва Бэтлерлар муҳити-

га сиғмаган, ундан нафратланган Мартин руҳан ғоятда ёлғиз эди. Ғарб индувидуализми таъсиридаги адіб ўз қаҳрамони-ни зиддиятлардан омон чиқара олмайды. Йўлсизлик гирдо-бидаги қаҳрамон ўз тақдирга қарши исён қилади ва ҳалок бўлади. Чунки Ж.Лондон учун одам – мақсад эмас.

Демак Г.Спенсер ва Ф.Ницше индувидуализми таъсирида ёзилган “Мартин Иден”да ғарбча “баркамол инсон” назарияси акс этади. “Овора”нинг бош қаҳрамони эса, паймонаси тўл-ган чоғларда ҳам яшашга бўлган иштиёқини сўндирмайди. Адiba ахлоқ инсон эркин руҳини сўндириши ҳақидаги ғар-бона қарашларга эргашмайди. У диний ақидаларни инкор эт-майди. Банданинг Яратувчи қошидаги мусалламлик мақоми-ни эътироф этади. Бинобарин, унинг иродати эркинлиги, қалб озодлиги ҳақидаги қарашлари Шарқона асосларга таянади. Шунинг учун ҳам роман қаҳрамони Салтанат Оллоҳ иродаси-га итоат этади.

Романда биз бот-бот “Саҳро ибодати” асаридан келти-рилган узиндиларга дуч келамиз. Китобхонни саҳро нима-нинг рамзи экан, -деган теран ўйлар қийнайди. Биламизки, Саломат Вафо Хоразм кенгликларида, даштда улғайган. Ро-ман қаҳрамони Салтанат ҳам иложсиз қолган дамларида ўша манзилларга, қадрдан отамаконга отланади. Лекин ҳамиша ҳам излаганини топмайди, тополмайди.

Демак саҳронинг бундан теранроқ ўзга маъноси ҳам бор. Бизнингча, бу қаҳрамон руҳи ўзини эркин сезадиган манзил – кўнгил саҳроси. Романинг ўқир эканмиз, зоҳиран шердек қудратли кўринган чидамкор руҳ бу манзил-маъвода гўдак-дай беғубор, покиза хилқатга эврилганлигининг гувоҳи бў-ламиз. Не ажабки, энди у илгаригидек ёлғиз эмас. Чунки қаҳ-рамон ички оламида очилган Оллоҳ эҳроми покиза руҳ учун илохий шодлик улашади. Бошқачароқ айтганда, Салтанат комиллиги самовий ва заминий хислатлар уйғунлашувидан юзага келади.

Хўш, у нега шод ва хотиржам. Назаримизда, Салтанат ру-ҳидаги изтироблар ариб, ички сокинлик пайдо бўлган. Шу-нинг учун ҳам, эндиликда ҳаёт чигалликларию турфа ташқи

түйонлар бу олам тинчлигига раҳна сололмайди. Чунки Салтанат ички оламидан зиёланиб, илохий муҳаббат билан зирхланган қалб хуррамлиқдан ўзга манзилни билмагай. Зотан, чексиз даражада кенгайиб, илохий борлиқ билан бирлашган онгда самовий муҳаббат эҳтиросигина ҳоким. Кўринадики, С.Вафонинг дунёни қандай бўлса шундайлигича қабул қилиши ва ҳис этиши мутлақо тасодифий эмас. Адибанинг ифода йўсуни янгича дунёқараш мезонлари асосида изоҳлашни талаб қиласидан поэтик ҳодисадир.

Энг ёқимсиздай туюлган ҳолатлардан гўзаллик топмоқ учун одатланилган фикрлар хира пардаси - хаосидан, ҳатто эҳтирослар жунбушидан-да юксалиб, Мирзо Бобур: “оёғим етгунча кетгайман”, - дея ҳавасланган беғубор қалб саҳросига сафар қилмоқ талаб этилади. Ўшандагина олам ранг-баранг жилоларда товланади, жонланади. Ҳатто, табиат жисмлари руҳланади. Мўжизакор олам қучоқ очади. Энг улуғ мўжиза ҳам унинг ўзидир. Онгимиз марказига жойланган қалб жисмимизга қайноқ ҳарорат, ҳаётий куч ато этиш қудратига эга. Қудратки, бизни оламу коинот билан тенглаштиргай. Илоҳий ҳиссиёт бардавомлиги бизнинг руҳият билан робитамиз нечоғлик мунтазамлигига боғлиқ. Зотан, инсон фикрловчи робот ҳам, ижтимоий механизм ҳам, биологик вужуд ҳам эмас. У улуғ қудрат соҳиби яратиқлари ичра шарафланган мавжудот, айни пайтда уларнинг бир узвидир. Бинобарин, унинг тафаккури ҳам юксак руҳ измидан хорижда бўлмагай.

Англашиладики, “Овора”нинг муҳим хусусиятларидан бири С.Вафо Ж.Лондон, кенг маънода эса унинг устозлари Г.Спенсер позитивизми ва Ф.Ницше индувидуализмини тўла қўллаб-қувватламаслигига намоён бўлади. Чунки позитивист Г.Спенсер руҳий жараёнлар ва илохий қудратни етарлича изоҳлай олмайди. Демакки, инсон маънавий-руҳий ҳаётининг теран пучмоқларига кириб бора олмайди. Тарихий даврни инсон қалби орқали кашф этиш, алоҳида одам ахлоқий маърифати билан жамиятни тушунтиришга ожизлик қиласиди.

Инсон ва ахлоқ масаласига айрича диққат қаратган Ницше

эса, нафс ботқоғига ботаётган одам боласини бу балодан құтқармоққа интилади. Заминий ва самовий ибтидо (зулмат ва нур)ларни ўзаро муросага келмайди деб билади. Шарқ фалсафий қарашларидан таъсирланганида эса, қалб мутлақ хотиржамлиги ва фикр сокинлиги (“нирвана ҳолати”), алоҳида инсон күнглидаги илоҳий руҳ хусусида сўзлайди. Инсон қалбини Яратганинг эхроми деб билади. Ҳақиқатни одам боласи қалбидан топишга интилган олим фикрича, “аъло одам”нинг матлаби ботиндаги озодлик, ўзликни яратилганларга жо этмоқдир. Чин ҳақиқатни англаш йўлида тўсиқ бўлувчи канонлар: ақидапарастлик, кўникилган ижтимоий ахлоқ, шунингдек инсон тийнатида кузатилувчи кибр, иккисизламачилик, лаганбардорлик, бемаъни фуур, худбинлик каби хислатларни буткул бузиб ташлайди.

Маънавий қашшоқликни қоралаган файласуф ақл ички моҳиятига хос иккиланувчанликни кўрсатиб, янги инсон туғилишига умид назари билан қарайди. Олим баҳт-икబол тушунчаларини яратувчи инсон (яъни ўз-ўзини, биринчси галда ахлоқини ўзгартирувчи) борлиғи билан боғлайди. Қобиғига ўралиб қолиб тобора майдалашаётган қавмга бўлган нафрatinи эса яширмайди. Унинг янги ахлоқ меъёри энг олий ҳакам бўлмиш - қалб ва виждан. Чунки инсон ҳатти-ҳаракатлари айнан қалб назоратидадир.

Танишганимиздай, С.Вафо романида ирода эркинлиги ахлоққа зид қўйилмаган. Аксинча, инсон руҳининг ичкин ҳолатлари поэтик тадқиқ этилган. Зотан, ёзувчи агар ботин оламига шоҳлик таъминланса, дунё ҳам ўзгача мазмун касб этади деб билади. Демакки, заминнинг мазмунни, олам яралиши моҳияти ЯРАТУВЧИ измидаги ОДАМдир. Унинг зимасидаги бурч Яратувчиси билан зиддиятга киришиш эмас, балки руҳ поклиги орқали кўнгил хотиржамлигига эришмоқдан иборат. А.Дилмурод ҳам айнан шундай тўхтамларга келади.

4. Қисмат ва муносабат

Айни муаммога поэтик муносабат нүктай назаридан Зулфия Куролбой қизининг “Армон асираси”¹ романида тасвирланган “денишмандлар давра”си (Беҳзод-Ҳаким-Хулкар триадаси) баҳс-муносаралари ҳам айниқса характерлидир. Уларнинг олам ҳақидаги дунёқараш-тасаввурлари ғоятда кўламдор ва салмоқли. Жумладан, суҳбат мавзуси кўпинча И.Кант космогоник гипотезасидан Ф.Ницше ҳаёт фалсафасигача, “йўқотилган авлод адабиёти”нинг иирик вакили Э.М.Ремаркдан то воқелик ва инсон ички дунёсини унинг барча руҳий кечинмалари билан теран фалсафий идрок этган X.Рембрандт ижодигача бориб тақалади.

Бизнингча, Зулфия Куролбой қизининг ўрни билан Ғарб адабиёти ва санъатига мурожаат этиши мутлақо тасодифий ҳол эмас. Агар диққат қилинса, И.Кант бутун оламни ривожланиб борувчи жараён сифатида олиб қарайди. Инсон эркини индивидуалликда кўрган олим катта мақсадлардан чалғитилган, кичик ва кундалик ташвишлардан ортмайдиган одамлар улкан бунёдкорлик ишларига қобил эмас, деб ҳисоблайди.

Тафаккури юксак руҳга тўла бўйсунмаган бўлса-да, Шарқ фалсафий фикридан илҳом олган Ф.Ницше эса, одам болалини буюк руҳ соҳиби ва нурга талпиниб яшовчи мавжудот деб билади.Унинг фикрича, эзгу ният, эзгу сўз ва эзгу амал (Аслида бу фикр “Авесто”да илгари сурилган. И.Ё.) бирлиги бузилганлиги оқибатида манфаатдорлик, худбинлик иллатлари олижаноблик хислатларини тобора сиқиб чиқармоқда. Чунки, ҳар нарсадан моддий фойда олишга интиладиган жамиятда юксак руҳиятли инсон яшамоғи маҳолдир. Чунки у мазкур муҳитга мослаша олмайди.

Э.М.Ремарк асарларида ҳам маънавий эзилган, ўзини жамиятдан бегоналашган деб ҳис қилувчи кишилар қисмати қаламга олинади. Улуғ мўйқалам соҳиби Рембрандт асарла-

¹ Зулфия Куролбой қизи. Армон асираси. Роман., Тошкент., “Янги аср авлоди” 2009.

рида эса оддий одамлар маънавий бой олами ва қўрки жози-
бали ифодаланади. Образлар теран руҳий ҳолати қоронфи-
лиқдан майин нур оғушида чиқиб келиш тарзида тасвирла-
нади. Англашиладики, юқоридаги сингари қарашлар “Армон
асираси” романни бош концепциясини конкретлаштириш ва
етакчи пафосини белгилашда адабага ғоятда қўл келган.

Кези келганда, роман лейтмотивини ташувчи Ҳулкар Армон образи ўз тақдирини боғлаши мумкинлигига ишора қилинган Беҳзод дунёқараши ҳақида тўхталиш ўринлидир. Чунки у биз таниган одатий адабий қаҳрамонларга ўхша-
майди. Зотан, ўзи таъкидлаганидай, бошқаларга хос бўлган хусусиятлар унга бегоналиги Беҳзод индивидуаллигини бел-
гилайди. Бу мураккаб персонаж – фикрловчи зиёли. Аммо унинг тафаккурида бир-биридан узоқ маданиятлар ва фао-
лиятлар дабдурустдан ижодийлик касб этмайди ва миллий қадриятлар билан уйғунлашмайди. Масалан, у ҳаётда инсон озодлигини мутлақлаштириб тушунади. Унингча, аёл му-
ҳаббати эркакни йўлдан оздиради. Хотини ва фарзандлари учунгина яшовчи эркак ола хуржун бўйнига илдирилган тут-
қундир. Бизнингча, унинг бундай тутумлари Н.В.Гоголнинг “Уйланиш” комедияси финалида оила ва бола-чақа ту-
шов деб билгани боис келин даргоҳидан жуфтакни ростлаб қолган қаҳрамонни эслатади.

Беҳзод инсон ўз-ўзини бунёд этиши мумкинлиги, бунда индивид хоҳиш-истаклари муҳимлигини ёқлайди. Шундан келиб чиқиб, дастлаб қисмат фалсафаси, демакки, Яратув-
чини ҳам инкор этувчи сифатида кўзга ташланади. Зоҳиран қатъиятлидай туюлган, аммо Ф.Ницше фикри, панд-насиҳату
ўгитларига кўр-кўrona эргашувчи бу персонаж мушоҳадала-
ри китобхонда хайриҳоҳлик уйғотмайди. Аксинча, ўз шахсий ҳаётини-да тузукроқ англаб етмаган Беҳзодга хос “билим-
донлик”, Пауло Коэлью асарларидағи ошкора глобализмни
инкор этган Е.Белякова таъбири билан айтганда: “таъмсиз
йўғурт”¹лиги жиҳатидан кишини бездиради. Чунки, Беҳзод

¹ Белякова Е. Шарбатга тўла мева ёки bemaza йўғурт. “Шарқ юлду-
зи”, 2012 йил, 5 сон. – Б. 120. (А.Улуғов таржимаси)

ҳам миллий қадрият ва эътиқодий илдизларидан ажралган ҳолда индивидуализмни ёқлаши жиҳатидан глобалистдир. Аммо, муҳими шундаки, у пировардида руҳнинг ҳаёт устидан ҳукмронлигини эътироф этиб, қисмат етовига бош эгади.

Бинобарин, ҳар қандай янгилик ҳам миллий анъана доирасида “ҳазм” қилинавермайди. Ҳаётдан маъно излаётган инсон маданий даражаси эса миллийликдан узоқлашмаган ҳолда ўзгармоғи лозим. Зотан, романнинг вазифаси ўша жараёнларни англашдир.

Беҳзод Ҳулкарга ўхшаб, кўнглига қарши бориб ҳаётда “ўз ўрнини топиш”ни истамайди. Эътироф этмоқ жоизки, аслида, ҳар қанча ўзаро фикрий зиддиятларига қарамасдан, ҳаётдан қониқмаслик, ўзига хос йўл излашлари жиҳатидан Ҳулкар ва Беҳзод руҳан бир-бирларига яқин. Эҳтимол, айнан ўша инсоний яқинлик уларга барча машаққатларни матонат билан енгиб ўтишда куч ва иродада бағишилаган бўлса ҳам ажаб эмас.

Беҳзоднинг инсон ҳамда замон ҳақидаги фикрлари мазмун ва оҳанги анча кескин ва вазмин. Бу ҳол китобхонни инсоннинг ҳаётдаги ўрни ҳақида мулоҳазага чорлайди. Аксарият роман қаҳрамонларини дабдурустдан тушуниш ва англаш мушкул. Ҳа, ғоятда оддий одамлар қандайдир сирли табиати, маҳзун асрори билан бизни ўзига жалб этади. Улар сийратига хос ғурур, мавжуд вазият билан қониқмаслик ҳисси борлиғимизни қамраб олади. Масалан, зоҳиран оддий бир банда эканлигини унутгандай туюловчи Беҳзодни инсон аъмоли ва руҳияти, шиддат билан олға интилиб глобаллашашётган замонда кечаетган ўзгаришлар ташвишга солади. Эътиқодий эврилишлар генеологияси унинг қалбини безовта, фикр-туйғуларини эса алғов-далғов этиб юборади.

Назаримизда, Беҳзоднинг субъектив қизиқишларини ўз вақтида қондира олмаган, кечиккан омаддан юз ўғириш ҳолини англаш учун унинг ҳақиқат ва амалиёт бирлиги алоҳида одам (индивидуид) манфаатларида акс этишини исташини тушунмоқ талаб этилади. Бинобарин, у ўзига хос прагматик. Шу сабабли бўлса керак, Беҳзод эътиқодий қарапашларида манфаат масаласи марказий ўринни эгаллайди. Бироқ, Зул-

фия Қуролбой қизи бизни бу каби вазмин фикрлар қучоғида узоқ олиб қолмайды. У китобхонни муҳаббат бобида: “инсон туйғулари ҳар қандай фикрдан күчли” эканлиги ҳақидағи одамзот тарихи қадар күұна ва оддий бир ҳақиқат билан юзлашишга ундейди.

Демак “Армон асираси” иймон, эътиқод, диёнат, инсоф, күнгилчанлик, меҳр-шафқат туйғулари билан уларнинг антиподлари ўртасидаги кураш асосига қурилган. Асарни ўқиш асносида юртдошларимиз ва замондошларимиз рұжиятини экстремал вазият-холат – фавқулодда ва беаёв синовлар фонида күрсатиш роман услубининг ўзига хос хусусияти эканлиги англашилади. Муаллиф умумқарашлари ботинида ҳаёт-бахш оптимизм, эрк ва озодликка бўлган некбин ишонч руҳи мужассам. Романда бу ҳол рамзий мазмунда, яъни пейзаж тасвири орқали: “... одамни сиқиб юборадиган бундай вазмин, оғир ҳаво момақалдироқ ва ёмғирдан дарак беради-да”, тарзида ўз ифодасини топган. (297 б.)

Зулфия Қуролбой қизи фикрича, асл сўз санъаткорида одам боласи ўз мавжудиятини таъминлаши йўлидаги ҳаракат-интилиш, фикр-ўй, қувонч-шодлик ва изтироб-аламларини күрсатишдан ўзга аъмол бўлмагай. Эҳтмол шунинг учун ҳам, инсон ва инсон, инсон ва воқелик, инсон ва борлиқ муносабатларида муаллиф нигоҳи имкон ва имконсизлик, ўзликни асраш йўлидаги эврилишлар, реал вазиятга мослашувчанлик фожеий оқибатлари масалаларига қаратилиди.

Романда тасвирланган Насиба, Дониш, Талгат, Ҳаким, Бекзод, Ҳулкар каби қаҳрамонлар янада муносиброқ ҳаёт тарзи яратиш учун муттасил интилишда. Улар машаққатлар гирдобида тобланишади. Ижтимоий-руҳий, маънавий-ахлоқий жиҳатдан покланишади. Зулфия Қуролбой қизи фикр-қарашларию ифода тарзидаги шафқатсиз реализм ҳам мутлақо тасодиф меваси эмас. Қолаверса, роман ижтимоий-ахлоқий пафосида китобхонга таниш туйғулар қаламга олинган. Шунинг учун ҳам улар бизни муҳокама-мунозараға чорлайди.

Юқоридагиларнинг барчаси, сўнгги йиллар ўзбек романлари серкірра объектив алоқадорлик – зарурият меваси

эканлигини тасдиқлайди. “Ранг ва меҳвар”, “Оворанинг кўрган-кечирганлари”, “Армон асираси” асарлари миллий истиқол даври ўзбек адабиётида яратилаётган романларнинг ранглар палитрасига мутаносиблигини кўрсатади.

5. Поэтик тафаккур ва синтезлашув жараёни

“Ранг ва меҳвар”да А.Дилмурод етиб келган ҳақиқатлари ни ифода этаркан, ижодий ният асосида ўз поэтик концепциясини шакллантиради. Аммо назаримизда, шу ўринда ўта нозик бир жиҳатга аҳамият қаратиш лозим кўринади. “Ҳақиқат”нинг “англанган” лиги ижодий ният ижроси олдиндан тўла белгилаб олинганини билдирумайди. Тўғри, Комрон Вали реал олам воқелари кечишида фаол иштирокчи эмас. У ўз таассурот-кечинмалари дунёсида яшовчи алоҳида индивид. Бу жиҳатдан қаҳрамон талқинида постмодернистик услугубунсурлари кузатилади. Аммо, адабий қаҳрамон олами объектив мазмундан маҳрум эмас. Шунинг учун ҳам “Ранг ва меҳвар” ижодкордан ташқаридаги мустақил жараён бўлолмайди. Чунки, мазкур роман асосида анъанавий маданият ётади. Адаб мутлақ ҳақиқатлар - олам илоҳий моҳиятини рамзли идрок этади.

Тўғри, Комрон Вали мавжуд реалликдан безади. У ўзининг руҳий интилишларига қулоқ тутиб, оламни интуитив тарзда идрок этади. Фақат ижод онлари (экстаз ҳолат)лардагина олам моҳиятига чуқур кириб боради. Шу онларни мангуга муҳрлайди. Бироқ, у ўзини тийнатига ибтидода ижодий илҳом солгандан, доимо қўллаб турувчи Яратувчи эътибор-марҳаматидан ташқарида ҳис этмайди. Шунинг учун ҳам, дунёning “тузалиши” умидидан мосуво бўлмайди. Чунки, қаҳрамон ўз қалби олис буржларидаги ҳақиқатларни англар экан, рамзлар қатида милтираб турган эзгу ва латиф фикрларни реалликка тадбиқ этишни тилайди.

Демак А.Дилмурод умумбашарий муаммоларни бадий идрок этиш асносида ифода услубида қўлланган рамзийлик

ижтимоий бухронлар, маънавий таназзул билан чамбарчас боғланади. Англашиладики, муаллиф субъекти роман рационал мазмунини шакллантиради. Постмодернизм эса нафақат реал ҳаёт, балки адабиёт ва санъатда ҳам субъект ролини инкор этади. Модомики, “муаллиф ўлими” содир бўлмас, анъ-анавий маданият асосидаги “логоцентризм” инкор этилмас экан, ўзбек романни шунчаки “интертекстуал ўйин” сифатида тушунилмайди.

Англашиладики, А.Дилмуроднинг ушбу романнида киноявий модус ва интертекстуал ўйин унсурлари қузатилса-да, бундай белгилар асарнинг на модернистик, на постмодернистик услубда битилганлигини кўрсатади. Бизнингча, романда илфор жаҳон адабиёт ва санъати турли оқимларига хос унсурлар миллий-адабий анъаналар негизида синтезлашган. Шубҳасиз, бу жараёнда доминантлик ролини Шарқ адабиёти анъаналари асосида тобора кенгайиб бораётган ўзбекона поэтик тафаккур миқёслари ўтамоқда.

Кўринадики, ёзувчи модернистик ва постмодернистик адабиётнинг бир қатор оқимларига хос хусусиятларни мұжассамлаштирган авангардизм вакиллари каби кескин, радикализмга йўл қўймайди. Бошқачароқ айтганда, бадий адабиётнинг реаллик билан алоқасини инкор этмайди. Уни ижтимоий ҳаёт билан чамбарчас боғлайди. Анъанавийлик негизида бадий шаклда муайян янгиликлар яратишга уринади. Кузатилаётган романда урушга, жаҳон урушини келтириб чиқарган мұхитга қарши исён мужассам. Адиб мавжуд тартиботларни қисман маънисиз (абсурд) сифатида инкор қиласиди. Бадий ижодда иррационализмни ёқлайди. Бундай ўринларда унинг услубида футуризм, дадаизм, сюрреализм, экспрессионизм таъсири кўзга ташланади.

Аммо, А.Дилмурод адабий-маданий анъаналарни инкор қиласиди. У тезлашган ҳаёт ритми таъсирида дунёқараш, ахлоқ ва турмуш тарзи ўзгараётганини билади. Маънавий-ахлоқий таназзул сабаблари, хусусан шахснинг емирилиши ва оломонлашуви, ҳолат ва таассуротларнинг кескин ўзгариши каби жиҳатларни зинҳор мутлақлаштиrmайди. Зотан, адиб

ғоявий-ҳиссий инкори муаммонинг ўнгланишига бўлган умидворликка асосланади.

Бинобарин, унинг қарашлари В.Хлебников, И.М.Северянин, Б.Постернак, Н.Асеевлар ижодида кузатилган футуризмдан кескин ажралади. Ёзувчи Фарб адабиётининг: “одам одамга бўри”, “кучли одам ҳамиша ҳақ” қабилидаги ақидаларини тасдиқламайди. У келажакни санъат воситасида идрок этишга уринар экан, гуманистик асослардан узоқлашмайди. Эскилик муқаррар тугашига ишонади. Поэтик ижод инсон руҳиятини покловчи янги дунё яратишига шубҳа қилмайди. Жумладан, Комрон Вали устозлари ва ўз асарларидан бошқа “уткинчи” ижодкорларни ҳақириш таъсири ҳам кузатилмоқда. Унга кўра тажрибага асосланувчи рационализм ва позитивизмга қурилган реализм инкор этилади. Чунки, инсон жонли сезимларини ҳамиша ҳам мантиқий далиллаб, ақлга мувофиқлигига кўра таҳлил этиб бўлмайди. Зотан, бадиий билиш тахайюл эркинлигига таянади. Бадиий реалликда инсон онгининг чуқур қатламлари тасвирланади. Шунинг учун у биз ўрганган маънодаги объектив воқеликдан юксак туради.

Кузатишлар шуни тасдиқлайдики, мустақиллик даври ўзбек романнавислари одам боласининг фикр оқимини ақл назорати ва маънавий андишалардан холироқ тарзда ўқиш ва уқишига уринишмоқда. Бу типдаги романларда ижодкор холис позицияда туради. Бироқ, энди у оламни қалби орқали кечинувчи, яъни объектнинг бир қисмига айланади. Тил эса, субъект мақомини олади. Шу орқали китобхон онгости қатламларига таъсир ўтказилади. Яъни ўзига хос бадиий мулоқот юзага келади.

Сюрреалистик образда тасвирланаётган нарсалар эркин ассоциативлик асосида бирлашиб, ўзи ҳақида ирреал таассу-

рот ҳосил қылдиради. Нарсанинг шакл-шамойили аслидагига ўхшамайди. Чунки, у фикр ва ассоциация - бир-бирига мантиқан қўшила олмайдиган нарсалар бирлашувига асосланади. Бинобарин, бу ўринда биз кўниккан сабаб-натижага асосланувчи ўзаро боғлиқлик йўқолади. Унинг ўрнини тасодиф, ғайриоддий - ғаройиблиқ, кутилмаганликка хос гўзаллик эгаллади. Моддий мавжудлик сифатида тасаввур қилинган асар эстетик объект бўлмай қолади. Унинг эстетик таъсири ҳам жисм, ҳам руҳга қаратилади. Воқелик киноявий, юмористик, сатирик идрок этилади. Бундай асарлар воқеликка муносабатига кўра абсурдга яқин туради.

А.Дилмурод яқин ўтмишни бадиий таҳлил этиб, унинг инсонийликка зид моҳиятини очиб беришга уринган. Бу жиҳатдан О.Балзак, Ф.Достоевский, Л.Толстойлар сингари воқеликка танқидий муносабатда бўлган. Уни қисман foявий-ҳиссий инкор этган. Таҳлилга тортилаётган романда кузатилувчи инкор қаламга олинган давр ижтимоий-сиёсий томонига қаратилган мазмун қатламида намоён бўлади. Чунки, адаб талқини негизида боқий ва умуминсоний қадриятларни тасдиқлаш ётади. Англашиладики, бу роман моҳиятини инкор руҳи тўла белгилай олмайди.

6. Бадиий тафаккур типи

Бизнингча, Асад Дилмурод романда ҳаётни бадиий акс эттириш принциплари жиҳатидан реализм бадиий тафаккур типига амал қилган. Тўғри, роман бадиий воқелиги ҳамиша ҳам реал воқеликка мувофиқ эмас. Аммо, замонавий романчиликда кузатилганидек, адаб реализми бағрида иррационал ассоциациалар кенг ўрин тутади. Зотан, Комрон Вали оламу одамни, айни пайтда, ўзини ҳам идрок этаётган ижодкор. У ҳаётни бутун мураккабликлари билан кенг кўламда акс эттиришга интилади. Ҳар қанча муҳитдан қочишга уримасин, унинг тақдири ва феъл-автори ижтимоий-тарихий шароит таъсиридан мутлақо холи эмас.

Албатта, А.Дилмурод инсон тақдири, орзу-интилиш ва

амалларини илоҳий асосга эга деб билади. Бироқ, айни масалаларни изоҳлашда тақдир фалсафаси билан бир қаторда, ижтимоий-психологик таҳлилларга ҳам кенг ўрин берган. Чунки, чинакам реализм адабиёти инсонни ҳеч қачон ижтимоий шароитга боғлаб қўймаган. Ҳамиша унинг иродиа кучини шартшароитлардан юксак санаган. Ҳазрати инсонни шароитга қарши тура олувчи буюк куч соҳиби сифатида идрок этиб, мураккаб ижтимоий муносабатлар тизимида тасвирлаб келган.

Англашиладики, А.Дилмурод яқин ўтмишнинг инсон ва жамиятни таназзулга етакловчи тенденцияларини танқидий идрок қилиш орқали қаламга олинган давр жорий ҳолатини кенг кўламда тасвирлаган. Воқеликнинг муайян давр ва муҳит учун характерли бўлган жиҳатларини типиклаштирган. Ижтимоий типларга ҳаёт бағишлаган, яъни воқеликни ижодий қайта яратган. Ёзувчи бадиий ҳукми шуни кўрсатадики, романда адабиёт концептуал функцияси амалга ошган. Адид бадиий шартланган рамзий образлар, ривоятлар ва бошқаларни роман матнига олиб киришда реалистик тасвир принципларидан чекинманган. Илғор жаҳон адабиётига хос адабий йўналиш ва оқимлар, шаклий-услубий изланиш ҳамда тасвир принципларини қўллашда ўз поэтик имкониятларини синаб кўрган. Зотан, реализм доирасида нафақат турлича дунёқараш, балки ранг-баранг бадиий-эстетик ҳодисалар ҳам ифода этилиши мумкин. Релизм догма эмас. Ўзбек романчилигининг айни босқичи амалиётини кузатиш мисолида бемалол айтиш мумкинки, реализм сифат жиҳатидан ўзгариб, такомиллашиб, тасвир ва ифода имкониятларини муттасил бойитиб бормоқда.

Сир эмаски, “Ранг ва меҳвар”да мавжуд ижтимоий вазият-ҳолатдан норози бўлган ижодкор қалбининг ўзига хос исёни ҳам акс этган. Шунинг учун ҳам асарда ўткир ижтимоий-танқидий пафос устуворлиги кузатилади. А.Дилмурод инсониятга беадад кулфатлар келтирган иккинчи жаҳон урушига, шахсни топтаб, эркини поймол этган ижтимоий адолатсизликка, Комрон Валини ёлғизлатиб қўйган муҳитга, кучайиб бораётган маънавий инқирозга қарши.

Адид экспрессионизм модернистик йўналишига таянار экан, муаммога маърифий асосда муносабат билдирган. У образлар талқини ва ифода йўсинида драмага хос айрим хусусиятлардан фойдаланган. Масалан, аксарият образларни драматик зиддиятлар фонида чизган. Энг катта муҳораба эса, Комрон Вали қалбida кечади. Қахрамон қалб нидоси орқали дунёни ўзгартириш зарурлиги эътироф этилади. Шунинг учун ҳам, романда муаллиф қалби, ички “мен”и устувор мавқеда туради. Аксарият ўринларда ифода тасвирдан, интуиция мантиқдан устун келади. Воқелик тўлақонли тасвирланмайди, унинг субъектив талқини берилади. Ижодкор қалби ифодаланганилиги боис Комрон ҳамиша ҳам конкрет тасаввур қилинмайди.

Ёзувчи маънавий-ахлоқий тушунча ва ғоялар ўрнини абстракцияларга бўшатиб юберар экан, бадий концепция ифодаси негизига конкрет инсондан қўра, ижодкор зиёли умумлашма образини қўяди. Бизнинг назаримизда, роман бадий воқелиги марказида бешафқат дунё зиддиятларидан садпора бўлган “қалб” туради. Чунки, роман бадий воқелиги реал воқеликнинг шаклан ўзгарган (деформацияланган) ва ғоят кучли эмоционалликка йўғрилган аксиdir. Шунинг учун ҳам, ижодкор қалби ижтимоий шарт-шароитларнинг қули бўлиб қолган нафс бандалари, кенг маънода инсон фожиасидан норозилигини баралла изҳор этиш орқали бизни жамият эртасидан огоҳ этади.

Бундай ҳол жаҳон адабиётининг Ф.Кафка, И.Бехер, Г.Гессе каби улкан намояндалари ижодида ёрқин намоён бўлган эди. Маълумки, австриялик ёзувчи Ф.Кафканинг “Жараён” (1915), “Қўрғон” (1922) романларида воқеалар муболағали ва рамзий тасвирлари орқали инсоннинг нодонлик ва жаҳолат қаршисидаги фожиавий ожизлиги акс эттирилган. Адид қонун ва инсон, нур ва зулматни мавхумлик ҳолатида берар экан, мавжуд вазиятдан қутулиш иложини тополмайди. Агар ёзувчининг “Жараён”, “Отамга хат”, “Эврилиш”, “Очлик санъати” битиклари ўзбек тилига ўгирилганлиги назарда тутилса, А.Дилмурод ундан ижодий ўргангани эҳтимолдан йироқ

эмаслиги ойдинлашади. Немис ёзувчиси Иоганнес Роберт Бехернинг “Ҳаммага” (1919), “Доимий қўзғолонда” (1920), “Худо номи билан” (1921) сингари асарларидаadolатсизликка қарши кураш, инсонга хос яратувчилик ғоялари улуғланган. “Люзит” романида эса, фашизмнинг босқинчилик моҳияти кескин қораланган.

Таъкидлаш ўринлики, юқоридаги сингари усул ва воситалар миллий романчилигимизда ижодий ўзлаштирилмоқда. Бу ҳол экспрессионизм ўзбек романний тафаккурига сингиб, уни муайян даражада бойитаётганини кўрсатади. Умуман, “Ранг ва меҳвар”да кузатилувчи шартлилиқ ва гротеск муаллиф учун муҳим бўлган ғоя - ҳаёт мураккабликлари, муаммо ва зиддиятларидан келинган таассурот, изтироб ва аламларни ифодалаш воситаси.

Бироқ, назаримизда, муаммонинг бошқа жиҳатлари ҳам мавжуд. Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, сўнгги йиллар ўзбек романнавислари инсон билиши фақат ақл орқали кечмаслигини идрок этишмоқда. Зотан, истиқлол даври эркин фикри билишининг онгсизлик ёки аксинча, ақлдан юксак турувчи (супраментал онг) босқичлари ҳам борлигини англашетди. Чунки, инсон руҳий фаолияти ҳамиша ақлдан ташқарига чиқади. Масалан, одам боласи ирода ва интуицияси, онгсизлик ҳоллари норационал табиатга эга. Аслида, иррационализм ўз табиатига кўра жуда қадимийdir. Унда мистика, тасаввуф, йога, буддизм, интуизм, психоанализ кабилар бирлашади. Жумладан, ҳақиқат олий реалликка сингиш, у билан уйғунлашиш эканлиги ҳақидаги ғоялар мумтоз адабиётимизнинг асосини ташкил қиласи. Тасаввуф таълимотида илгари сурилувчи. “сингиш”, яъни онгнинг ёришуви (ишроқ - Тангри васлига етишиш) экани бунинг ёрқин далилидир. Шарқ адабиёти инсон табиатини тақдир фалсафасига боғлаб изоҳлаб келган. Ҳаётни инсон интеллекти иродасига бўйсунмайдиган даражада беқиёс ва мураккаб, чексиз яширин имкониятларга бой деб англаган. Демак иррационалликнинг теран миллий илдизлари мавжуд бўлиб, романчилигимиз ўша сарчашмалардан озиқланиш эвазига ўз тараққиётини таъминлашга уринмоқда.

А.Дилмурод тарихий қиссалари, хусусан “Шердор” ва “Гирих”даёқ ислимий нақшлар услубига хос бўёқлар уйғунлигини муайян даражада ўзлаштирган эди. “Ранг ва меҳвар”да манзара асар руҳий олами муҳим унсурига айланган. Чунки, реал ва ирреал воқеалар қўпинча рамзий-мажозий тарзда ифодаланган. Романдаги манзаралар гўзал табиат жилвакорлиги тасвиirlаригина эмас. Зотан, Комрон Вали унга муайян ҳис-туйғу ва гоявий мазмун сингдирган. Ўзи ва устозлари табиатга бўлган муносабатини акс эттирган. Безакларга хос ритмни топишга уринган. Бу ҳол шуни кўрсатадики, А.Дилмурод ўсимлик, ҳайвонот дунёси ва табиий ҳодисаларнинг ишонарли ва таъсирчан бирлигига эришган. Инсонни ўша манзараларнинг таркибий қисмiga айлантира олган. Демак манзара романда доимий тарзда янгиланиб турувчи табиат ва олам қонунининг умумлашмаси даражасига кўтариленган.

Романнинг айрим ўринларида тасвирий санъатнинг ҳайкалтарошлиқ турига ҳам мурожаат қилинади. Носир Охун ва Тарғил тасвиirlаридан борлиқ ҳажмли шаклларга кўчириллади. Романдаги ҳайкалларнинг тасвир объекти инсону ҳайвонлардир. А.Дилмурод қаламга олган анималистик (ҳайвон) қаҳрамонлар кўтариинки руҳда тасвиirlанган. Бу сохта кўтариинки пафосни танқид остига олиш имконини берган. Адиб мазкур асарлар ёрқин истеъдод маҳсули эмаслигидан озурда. Чунки, ҳаққоний мазмундан маҳрум яратиқлар табиат, муҳит ва меморий иншоотлар билан ўзаро уйғунлашмаган. Воқелик бутун борлиғи билан акс этмаган. Инсон руҳиятидаги нозик ўзгаришлар илғанмаган. Унинг ички кайфият-кечинмалари холис очиб берилмаган. Ҳаракат ва ҳолатлар тўғри танланмаган. Нурсоя ўйини орқали асар таъсир кучини ошириш (куннинг турли қисмида нур тушишига кўра ҳар хил товланиб, жилвакор жозиба ва файз бағишилаши)га эришилмаган. Мақсад ноаниқлиги етмагандек, асарга муаллиф ҳиссиёт-кечинмалари ҳам юқтирилмаган. Образларга хос рамзийлик таъминланмаган. Уларда инсон мураккаб кечинмалари, маънавий гўзаллиги ва камолоти етакчи ўрин тутмайди. Тасвирида ҳаққонийлик таъминланмайди. Дунёвий ғоя ҳамда ҳаётга

муҳаббат руҳи акс этмайди. Бинобарин, ғарип тасаввур билан бунёд этилган бундай “асар”лар нафосат, чинакам улуғворлик ва таъсиричанлиқдан маҳрум. Комрон киноя-инкори аслида, А.Дилмуроднинг монументал ҳайкалтарошлик мисолида тарихий воқеа-ҳодиса ва шахсларга бўлган салбий муносабатини ифодалайди. Бинобарин, айни ўринларда ёзувчи адабий-эстетик концепцияси илгари сурилган.

Романда А.Дилмурод руҳни дунё хиёбони ғубору тўзонларидан омон олиб ўтмоқ ва эгасига илинмоқ учун хушёр бўлмоқ лозимлигини уқтиради. Ҳаёт гўзал ва боқий. Умр эса ғанимат. Қалбда умид муқим яшар экан, инсон барча тўсиқларни енгиб ўта олади. Чунки, ёлғоннинг умри қисқа. Шундай экан, ҳар бир сонияни эъзозлаш ва ардоқлаш жон хотиржамлигини таъминлаш лозим, деб ҳисоблайди. Демак боқийлик ва нафосатни эгизак деб билган адаб ўз эстетик концепциисида: жон омонат, қадр-қимматини англаған инсон умрини ўткинчи ҳою ҳавасларга совуриши гуноҳдир, деган қадим Шарқнинг мағзи тўқ ҳикматини тасдиқлайди.

7. Нуқтаи назар: Марсель Пруст ва Асад Дилмурод

А.Дилмурод XX аср француз адабиёти “онг оқими” романни асосчиси Марсель Пруст (1871-1922)нинг “Йўқотилган вақтни ахтариб”¹ романлар туркумидаги сингари олам қиёфаси маънавий ўзгаришини ёқлайди. Чунки, Комрон ҳаёт орқали

¹ М.Прустнинг “Йўқотилган вақтни ахтариб” романлар туркуми еттита асар: (“Сван томон сари”, “Гуллаган қизлар соясида”, “Германитлар томонида”, “Содом ва Гоммора”, “Асира”, “Қочоқ қиз”, “Топилган вақт”)дан иборат. Адаб ҳаёти ва ижодий услуби К.Мориак, Э.Анрио, А.Моруа, Р.Барт, А.Жермен, Ш.Брюонон, В.В.Набоков, С.Г.Боcharov, М.К.Мамардашвили, М.В.Толмачёв каби ёзувчи ва адабиётшунослар томонидан муайян даражада ўрганилган. Айрим ўзбек адабиётшунослари ҳам бу мавзуга қўл уришган. Бу ҳақда қаранг: Холбеков М. Марсель Пруст прозаси. “Шарқ юлдузи”. Тошкент., 2012 йил, 2-сон, - Б. 118-131. (Китобни ёзиш асносида биз М.Холбековнинг М.Пруст романлари ҳақидаги фикр-қарашларига таяндик ва уларни муайян даражада ривожлантиришга уриндик. – И.Ё.)

ўз-ўзини англашга интилади. Аммо, “Ранг ва меҳвар”да дунё ғоявий-мафкуравий қиёфасига кучли эътибор қаратилган. Бироқ, мазкур жараёнда адид интуитив билим билан бирга ақл-идрок иштирокини ёқлайди. Яъни, ақл-идрок ва интиция бир-бирини тўлдирувчи тушунчалар деб билади. Маънавий покланиш ақлдан ташқарида кечмайди. Моҳият нафақат хис қилиниши, балки англанмоғи лозим. Алоҳида олинган одам жавҳарида илоҳий нур тажаллийси мавжуд. Шундай экан, унинг ижодий имкониятлари фаол ҳаракатгагина боғлиқ эмас. Субъект идроки чекланган. Шундай бўлса-да, у сабр-бардош билан олға интилиши лозим. Кўринадики, ёзувчи ҳодиса меҳварини аниқ тасаввур қила олади. Аммо, ирода манбани реал дунё билан бир қаторда йўқлик оламига ҳам боғлаб тушунтиради.

А.Дилмурод характерга хос қарама-қаршиликлар курашини ақл-идрок ва кўнгил муносабатларини келиштира олмаслиқда кўради. Унинг учун санъат асари гўзаллик мушоҳадаси. Бироқ бу гўзаллик асл жавҳар ва унинг барча узвларида намоён. Ўзбек адаби бадиий мушоҳада орқали ягона борлиқ мавжудлиги “мен”лик йўқолишга маҳкумлигини англатишни кўзлади.

Бинобарин, у объектни дунё оқимиidan ажратиб эмас, балки уйғунликда мушоҳада этади. Шубҳасиз, у ҳам ҳодисаларни билишдан ғояларни англаш сари боради. Ёзувчи дунёни инсон тасаввурлари эмас, балки илоҳий ирода маҳсули сифатида англайди. Санъат асари иррационал моҳиятини инкор қилмайди. Турли тасаввур ва мушоҳадаларга кенг ўрин ажратади. Эътиқоддан маҳрум кимсалар символик образи ўзига хос туркумини яратади. Дарҳақиқат, романда нафс бандалири тимсоли маҳорат билан чизилган. Оддий халқ маънавий даражаси, ижодкорлик сифати психологик таҳлил этилган. “Йўқотилган вақтни ахтариб” асари каби “Ранг ва меҳвар” ҳам - интеллектуал роман. Чунки, ҳар иккала роман образлар талқинида фалсафий мушоҳадаларга кенг ўрин берилган.

Демак А.Дилмурод ижодий индивидуаллиги Шарқ маънавияти негизларига асосланади. Комрон хотираларининг тур-

кумга айланишида эпик баён муаллиф шахси билан узвий ту-ташади. Аммо афсуски, беғубор болалик ва бўз йигитлик катта ҳаётий тажрибали инсон руҳий-психологик кечинмалари призмасидан кузатилади. Сван ва Жильберта каби Комрон ва Нафиса муҳаббати ҳам кутилмагандага тугайди. Аммо, айрилиқ йигитни оғир изтироблар қучогига ташлайди. Носир ва Тўра Охунлар қайбир жиҳатларига кўра герцог Германтский, барон Шарлюс, княгина Пармскаяларга менгзайди. Чунки, бу асарларда инсоний ҳис-туйғу шаффоғ тасвирланган. Вақт тушунчасининг индивидуал онг, ҳиссий мушоҳадага боғлиқ мазмунига диққат қаратилган. Ҳар иккала роман хотира-хаёл-туш-реаллик ўзаро қўшилиб-чатишиб кетиши жиҳатидан ҳам ўзаро яқин туради. Уларда ташқи дунё кетма-кетлик асосида, маконий ва замоний чамбарчас боғланмаган хотира-хаёл-туш-реаллик синтезида тасвирланади. Туркумнинг ҳар бир картинасини чизиш асносида Комрон бир неча бора маънавий жиҳатдан қайта туғилади. Унинг ҳар бир таваллуди психологик покланиш, яъни ўзига хос “мен” лиқдир.

А.Дилмурод инсон маънавиятини нозик қалб билан узвий боғлайди. Унинг етакчи қаҳрамони фикрий ва руҳий-ҳиссий идрок этган беғараз ҳамда бениҳоя нафис туйғулар реал дунёга мутаносиб эмас. Аммо адид талқинича, Комрон насл-насаби тоза экани боис ўз қалбини юксалтира олган. Фарб адабиётида бундай жиҳат кузатилмайди. Жумладан, М.Пруст романларида инсоннинг жамиятдаги мавқеи, марта-ба-унвонлари ва генетик илдизлари кескин инкор этилади. Тўғри, А.Дилмурод ҳам бугуннинг ғам-ташвишлари билангина яшовчи қавмни кескин қоралайди. Манфаат илинжидаги заминий эврилишлар кишини соҳтакорлик, қабиҳлик, фисқ-фужур, бағритошлиқ, ахлоқий бузуқлик, қалб нодонлиги ва тубанлашув – жаҳолат сари етаклашини тасдиқлайди. Комрон ўз излаганини муҳитдан топмаган, топиш имконсизлигини англаган қаҳрамон. Бироқ унинг эртадан умидворлиги, ишончи сўнмаган. Демоқчимизки, ўзбек романида айнан ўша - инсоннинг мутлақо умидсизланиш туйғуси йўқ. Чунки, ўзбек адиди инсонни жамиятдаги мавқеига кўра эмас, балки

маънавий-рухий дунёси нечоғлик бутун эканига кўра фарқлайди. М.Пруст эса, ўз қаҳрамонлари Шарлюс, Вердюрен, Одетта, Албертиналар муҳитини буткул рад этади.

М.Пруст насли поэтикаси, дунёқарашига хос модернизм тамойиллари, ижодида кузатилувчи модерн услуби муайян назарий асосларга таяниб шаклланган. Жумладан, вақтни мутлақ абадий эмас, балки тасаввурлар оламига мансуб деб билган адаб олам яратилгани ва унинг Яратувчисини инкор этади. Чунки, у фақат оламий ироданигина тан олиб, илоҳий иродани рад қиласди. Шунинг учун ҳам ёзувчининг айрим асарларида тушкунлик руҳи яққол намоён бўлади.

Иddaомиз қуруқ бўлмаслиги учун айрим фактларга мурожаат қилсак. Масалан, М.Пруст дунёқарашига интуитивизм ва ҳаёт фалсафаси (интуитив метафизика) намояндаси Шарқ таълимотларини Юнон фалсафаси билан биректиришга интилган Анри Бергсон (1859-1941) асосий ғоялари кучли таъсир этган. Бу: онгнинг психик ҳаётда узлуксиз ўзгариши ҳақидаги қарашдир. Ёзувчи фикрича, материя, вақт, ҳаракат “давомий” лиги бизнинг тасаввуримизда ифодаланади. Уни фақат интуиция (файришуурийлик) орқали билиш мумкин. Шунинг учун ҳам у: инсон табиатан ижодкор зот, лекин ижод қилиш иқтидори хослар аъмолидир, деб билди. Ўз асарларида инсон ақл-идроқи орқали англаб олинадиган ассоциация (тасаввур) ва хотира (мушоҳада)нинг аҳамиятига алоҳида эътибор қаратди.

Таъкидлаш ўринлики, Ги де Мопассан ва Оскар Уайлд сингари улуғ ижодкорлар билан самимий сұхбатлар ҳам Пруст ҳаёти ва ижодида муҳим из қолдирди. Маълумки, француз ёзувчиси Ги де Мопассан ўз қаҳрамонларини табиий феъл-хусусият ва ҳис-туйғулари орқали ёритишга интилди. Маънавий қашшоқ, мунофиқ кимсалар образининг бутун бир силсиласини яратди. Адаб асарларида майший турмуш ва мол-дунёга хуруж қўйган мансабпастлар, шунингдек ўзлигини йўқотган аёллар тимсоли маҳорат билан чизилди. Маънавий юксак оддий кишилар алоҳида қадрланди. Мопассан “Ўлимдек кучли”, “Бизнинг қалб”, “Ҳаёт”, “Азизим” сингари

психологик руҳи қучли асарларида ватанпарвар ва жасорат-ли инсонларни улуғлади, умумбашарий мавзуларни қаламга олди. Инглиз ёзувчиси ва мунаққиди Оскар Уайльднинг “Дориан Грей портрети” асари интеллектуал романнинг гўзал намунаси эканлигини ҳам яхши биламиз.

М.Пруст ироди фалсафаси йирик намояндаси А.Шопенгауэрнинг “Дунё бу менинг тасаввуримдир”, деган ғоясидан қаттиқ таъсирланди. Шу боисдан дунёни уни қабул қилувчи субъектга боғлаб талқин этди. Ҳаёт фалсафаси асосчиларидан бири Ф.Ницшенинг ҳаётий реаллик иррационал моҳияти, яни оламни бадиий-эстетик интуиция орқали ўзлаштириш мумкинлиги ҳақидаги қараашларини ўзлаштириди.

Адибнинг “Кўнгил хушлиги ва кунлар” новеллалар тўпламига муқаддима битган Анатоль Франс унинг ижодида кузатилувчи ғам-андуҳ символик ифодасига алоҳида эътибор қаратганди. Бу мутлақо тасодифий бўлмай, ҳар иккала адаб ижодига хос руҳий яқинлик нишонаси эди. Агар, Анатоль Франс қаламига мансуб “Жаноб Жером Куанъярнинг мулоҳазалари” синчиклаб кузатилса, донишманд ва дайди аббат Куанъяр ва бошқа образлар талқинида, сюжет ва воқеа эмас, фалсафий мушоҳадалар муҳим мавқега эгалигининг гувоҳи бўламиз. Бундай ҳол “Гул тагидаги суҳбатлар” асарида ҳам кузатилади. “Пингвинлар ороли”, “Худолар хоҳиши”, “Фаришталар исёни” романларида эса пессимистик руҳ ёрқин кўзга ташланади. Бинобарин, Шарқ ва Ғарб маънавиятининг бир-биридан кескин фарқланувчи жиҳатлари ҳам талайгина.

А.Дилмурод ва М.Пруст романлари конфликти психологик жараён ҳамда реал воқелик тўқнашуви асосида юзага келиши жиҳатидан ўзаро яқин. Зотан, ҳар иккала адаб ҳам муҳаббат, вафо, садоқат, самимият, меҳр, оқибат каби юксак инсоний туйғулар заволи сабабларини излашади. Аммо ўша сабабни бири жамият, иккинчиси эса иймон-эътиқод орқали изоҳлашга майл билдиришади. Қизиги шундаки, бу адиблар ҳазил-мутойиба, киноя-истехзо ва аччиқ заҳархандаси оломон учун табиий қўникмага айланган ҳаёт тарзига қаратилган. Улар тор дунёқараш, қўпол муомала, бемаъни ғурур, ўринсиз

иззатталаблик, олифтагарчилик, заиф нафсоният, нодонлик ва худбинникка бўлган нафратини яширишмайди. Чунки, табиий нафосатни ёқлашади. А.Дилмурод учун Тўра ва Носир Охун, уларнинг атрофини қуршаган одамлар шунчаки ижтимоий табақа эмас. У б е г о н а ликни мутлақо бошқа манба, яъни шайтоний нафсга қулликдан излайди.

Эътироф этмоқ жоизки, М.Пруст заҳматкаш, хукуқсиз ва итоаткор халқнинг жўн турмуш тарзи, орзу-интилишларини теран англамайди. У халқ дунёқараши, оламу одамни тушуниш, ҳис этиш йўсинини яқиндан билмайди. Бундай маънавий-руҳий б е г о н а лик эса, адигба уларнинг эркка ташна олижаноб қалби, метиндай мустаҳкам иродасини тўла кашф этиш, юксак қадрлаш - психолого-портретини чизиш имконини бермайди. Унинг ғариб назарида, дунёни бир томондан серҳашам ҳаёт, дабдабаю асьаса, айш-ишрат ва хирс; иккичи томондан мутъеларча итоаткорлик чулғаган. Шубҳасиз, бундай сохта ва нурсиз муҳитда яшалган умр беҳуда елга совурилган, соғлом тафаккур б е г о н а лашган, вақт йўқотилган бўлади. Маънавий қашшоқлик эса, жамиятни заволга етаклади.

А.Дилмурод ҳам айни ҳолатлардан б е г о н а лик туяди. Бироқ, унинг ранг ва оҳанглар дунёси бирқадар сержило. Негаки, ёзувчи нуқтаи назари жамиятга эмас, инсон қалбидаги жавҳар ва унинг ижодкорига қаратилган. Шунинг учун ўзбек адаби барча орзу-умидлар саробга айланишига ишонмайди. Комрон чизган суратларига хос ранг ва оҳангларга пессимистик руҳ бағишлилмайди. М.Пруст эса, умидсизлик, тушкунлик, беспарволик кайфиятига берилади.

Тўғри, “Йўқотилган вақтни ахтариб” романлар туркумида ёзувчининг инсоний қусурларни туғма инстинкт ва феъл-атвор зиддиятлари билан боғлаб изоҳлашга уриниш, эзгулик ва разолат меъзони тизгинини қўлдан чиқариш ҳоллари ҳам кузатилади. Хусусан, унинг ахлоқсиз, бадбин ва бебурд Морель, шунингдек қабих ва абллаҳ Шарлюсдан буткул нафратланмаслик, уларни сунъий идеаллаштириш – ахлоқсизлик ва ёвузликни инсоният ибтидоси билан боғлашга уринишдек

совуққон нигоҳи билан истаганча муҳокама-мунозарага киришиш мүмкін. Зотан:

Биринчидан, маънавий-ахлоқий қадриятларга эътиборсизлик замиридан гуманизмга зид ғоялар силқиб туради.

Иккинчидан, инсоний жозиба ва тароват рашқ, ёлғон, ўзари ишончсизлик ҳамда шафқатсизлик билан алмашинуви китобхонда нохуш таассуротлар уйғотади.

Учинчидан, биз туркумнинг илк романларида беғубор ҳис-туйғулар, олижаноблик ва мурувват, чин инсонийликни ёқлаб, унинг антиподларига қарши курашган М.Прустни сўнгги романларда таний олмай қоламиз.

Тўртингидан, ёзувчи соғлом ақлни тинимсиз излаб, шахвоний мавзуларга ҳарқанча эътибор қаратмасин, “Асира”, “Қочоқ қиз”, айниқса “Топилган вақт” романнда унинг назари табиат ва самовотга хос тиниқлик ва шаффофлик томон йўналади. Эҳтимол, шунинг учун ҳам, “Йўқотилган вақт”ни таъқиб этаётган адид бетиним оқиб бораётган вақт моҳиятини санъат ва ижодий жараёндан топади.

Демак Пруст учун санъат ва ижод, А.Дилмурод учун бунга қўшимча тарзда покиза иймон эътиқод ҳам ягона қадрият. Агар “Йўқотилган вақтни ахтариб” романлар туркуми негизида турувчи бош мавзу адабиёт ва санъат бўлса, “Ранг ва меҳвар”да ўзлик сахросида адашмаслиқдир. Албатта, ҳар иккала адид ҳам ҳаёт маъносини ижодий фаолият билан чамбарчас боғлашади. Аммо, Комрон Вали учун ижод Яратувчи олдидаги масъуллик. У инъом этган истеъододга бўлган эҳтиром. Қавмдошлари хотираси олдидаги бурч. Бинобарин Мерган, Вали баҳши ва Комрон М.Пруст романларидаги: мусаввир Эльстир, бастакор Вентейл, ёзувчи Бергот сингири санъатдан ташқарида ўзини тасаввур қилолмайдиган муҳибларгина эмас.

Шубҳасиз, ҳар иккала адид яратган ушбу тимсоллар анча ёрқин тасвирланган. Таъкидламоқчи бўлганимиз шуки, ана шу ижодкор қаҳрамонлар ва улар яратган асарларга муносабат асносида М.Пруст ва А.Дилмурод бадиий-эстетик концепциясининг ўзаро яқин ва фарқланувчи жиҳатлар ҳам намоён

бўлади. Зотан, ҳаётий тасаввурлар моҳияти, йўқотилган ҳисстайғу ва кечинмалар айнан бадий ижодда қайта жонланади. Бадий ижод доирасида инсон муайян лаҳзаларда объектив борлиқ, замон ва макондан юксалади. Гўзал таассуротларни қайта кечиниш лаззатидан мислсиз завқланади. Бинобарин, бадий ижод лаҳзани абадиятга муҳрлар экан, ҳиссий ассоциация ва ҳаётий таассурот ўзига хос руҳий эквивалентини интуитив англашни юзага чиқаради.

Бизнингча, М.Пруст ва А.Дилмурод “субъектив” эстетик назариясида санъат тор ва кенг маъноларда тушунтирилади.

Топ маънода: М.Пруст учун санъат на ижтимоий ҳаёт, на объектив воқелик - макон ва замонга боғлиқ эмас. Чунки у субъектив ҳиссиётлар дунёси. Ёзувчи учун ижодий жараёнда қайта тикланган ҳаётни тасвирлаш эмас, балки интуитив англаш муҳим. А.Дилмурод субъектив англами эса Яратувчи иродаси, меҳр-марҳаматидан ташқарида эмас. У ҳиссиётлар дунёсини мантиқ тарозусига қўйиб, хотирада қайта тикланган ҳаётни санъатга қўчиришдан руҳий сокинлик излайди.

Кенг маънода: М.Прустда санъат реал ҳаётга боғланмайди, аксинча ундан ажралади. Чунки унинг эстетик дастури биз кўниккан: “Санъат объектив дунёни билиш ва акс этиришнинг ўзига хос шакли”, деган ақидага мувофиқ эмас. А.Дилмурод ўша қарашни мазмунан бирқадар кенгайтиради. Яъни санъатни инсон ботини ва жамият бирлиги негизида тушунади.

Ҳар иккала адаб ижодида кузатилувчи “онг оқими”да ҳам муштараклик ва тафовутлар мавжуд: Масалан, улар учун “онг оқими” биринчидан, тасвир объекти. Иккинчидан, реал воқелик образларини ўзига хос талқин этиш усули. Зотан, ёзувчилар XX аср манфаатпарастлиги, маънавий қашшоқлиги ва дағалигини қабул қилолишолмайди. М.Пруст моддий-маънавий қимматлар негизига шахсни қўяди. У француз интелlegenцияси маънавий-руҳий ёлғизлигини психологик таҳлил этади. Бундан фарқли ўлароқ, А.Дилмурод иймон-эътиқод бутлиги шахс барқарорлиги омили эканини тасдиқлайди.

8. Ранг ва оқанглар меңвари

Гирмон картинаси: “Ранг ва меңвар” романы қаҳрамони устоз рассом Мерган баттол ёв билан савашиб қайтгач, ўзганинг этагини тутиб кетган бевафо аёли, гирмон балоси ва ундан-да қаттол шўро малайларини тиз чўктиришга қасдланиб, эзғин хотиралари, орзу-хўрсиникларини мўйқаламга юкинади. Фронтда дажжол ҳамласига ем бўлган рус мусаввири кўнглиги юқтирган дард уни ҳамиша ҳақиқат юзига тик қарапашга ундаиди. Масалан, Мерганинг “Гирмон” картинасида тасвирланган бақбақадор тўнғизга нигоҳ ташлайлик. Ёввойи чўчқанинг япалоқ пешонасида кўзойнак йилтиллайди. Узун тумшуғи ўз луқмаси сари чўзилган. Луқма эса, қилтириқ тимсоҳ боласи. Тўнғизнинг думига милтиқ кўндоғи боғланган. У ўзини балчиққа урган. Ботқоқ эса, дунё харитасига менгзайди. Харитадаги балчиқ ва ботқоқ нимани англатишини тушуниш учун образларга диққат қаратиш лозим. Тўнғиз - бақбақадор, думига боғланган матоҳ - милтиқ кўндоғи, қобон тумшуғи - узун, у чўзилган луқма - қилтириқ, устига-устак - тимсоҳ боласи, унинг макони - балчиқ, балчиқ - дунё харитаси.

Маълумки, яшил дарахтларидан жудо бўлган ўрмон, сув остида қолган ўтлоқ ёхуд саёзлашган сув ҳавзаси ботқоқликка эврилади. Бунинг учун сув ва ҳаво режими ўзгариб, замин шўрланиши, узоқ вақт нам ва зах бўлиб ётиши, ўсимликлар ривожлана олмай нобуд бўлиб, ярим чирик ҳолига келиши, лозим. Демак ботқоқлик - табиий меъёр ва мувозанат бузилиши ҳосиласи. Аммо, А.Дилмурод уни ижтимоий мазмун ташишга йўналтиради. Жумладан, тиш тирноғигача қуролланган “семиз” гўдаклигига ҳам парво қилмай, “ориқ”قا беомон қирон келтиради. Бақбақасини осилтиради, яъни ўз қилмишларидан заррача ор қилмайди. Шунинг учун адаб, бундай ёвузви “тўнғиз” деб атайди. Бундай талқин Абу Ҳомид Ғаззолийнинг “Барча жониворлар покдур, магар тўнғизким нажасул айндор”¹, деган қарашларига тўғри келади. Қолавер-

¹ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат. (Руҳ ҳақиқати). – Тошкент, “Адолат”, 2005.- Б. 144.

са, “тимсоҳ” гирмон балоси гўдаклигига ёқ янчиб ташлашга аҳдланган коммунизм вабоси, “балчик” эса ўша тузум маъносида келади. Шунинг учун, тимсоҳ ориқлигига фуқаро очиупун ҳолига ишора мавжуд.

Кенгроқ мазмунда олиб қаралса, ёвузнинг тумшуғи балчиққача етиб борибдими, демак у ўзга манзилларни ғорат қилиб бўлган. Мерган учун бутун дунё ботқоғу балчиқ, ёвузлар тўнғизу тимсоҳ бўлиб туюлиши бежиз эмас. Ахир, одам боласи қайси замон ва қайси маконда тўнғизу тимсоҳни хушлаган дейсиз. Англашиладики, рассом бани одам болалари нафс илинжида бир-бирига қирон келтираётган, буқаламундай эшилиб-эврилаётган даврни тасвиrlамоқда. Назаримизда, бу тасвир моҳият эътибори билан макон ва замон чегараларини ҳам ёриб ўтади. Инсоният тарихининг ҳаёт табиий оқими меъёр ва мувозанатида бузилиш кузатилган барча даврларини қамраб олади. Олажуз қавми тақдири мисолида умуман одамзот тийнатидаги барча ноқисликларга урғу берилади. Чунки, роман қаҳрамони донишманд Вали баҳшининг соддагина “гирмон” атамасида ёқ нафақат фашизм, балки ёвузлик ва жаҳолатнинг ҳар қандай кўриниши қамраб олинганди. Кўринадики, роман услубида киноя, истеҳзо ва заҳарханда оҳангি учқунланиб туради.

Мерганинг шогирди Комрон Вали Зарбанд тоғ тизмалари этагида ястанган кичик бир шаҳарчанинг дўппидек тор: бир ярим газлик ходаҷалар билан ўралган, ҳам ётоғу ҳам устахона вазифасини ўтайдиган ҳовлисида яшайди. Хонадоннинг кўзга кўринарли жиҳози эски, омонат маймоқ дивандан иборат.

Нафс тимсоли бўлмиш Санам Комрон Вали қўнгли тубидан муқим жой олиб, тасавурларини банд этган. Бутун хуҗайраларига ўрнашиб олган бу меҳмон гоҳ ошкор, гоҳида эса пинҳон тарзда ўз мезбонини маҳв этиш пайида. Фитнакор Санам ғамзалари, эшилиб эврилишлари жисм эмас, балки жон талабида. Бироқ ўз “дарди”га санъат ҳомийиси бўлмиш Олимп худоси - соҳибкаромат Апаллондан шифо истаган қаҳрамонимиз моддий дунё неъматларига маҳлиё бўлмоқчи,

яъни Санамга осонгина енгилиб, қалби қабул қилмайдиган димиқкан муҳиттга мослашмоқчи эмас. Чунки унинг мужоҳадаси дил лашкарини танимоқ, сўнгра риёзатини камолига етказиш орқали руҳ ҳақиқатини англашдан иборат. Риёзат шартларини имкон қадар бажариб, маърифат ҳосил қилишдан мурод эса ҳидоятга иймон келтирмоқдир. Зотан, дил ҳақиқатинини таниган кимса ўзини танигай. Таъкидлаш ўринлики, романда гўзал ва барно, нозанин аёл қиёфасида келувчи Санамга исм танлашда адид инсон қиёфасида зеб-зийнатларга бурканган бут (Санам)ни ҳам назарда тутган. Чунки, исломда сифиниш обьектини моддийлаштириш қораланади. Унга сажда қилиш эса, ақл ва кўнгил чалғишини англатади. Бинобарин, санамга сифинмоқ - тўғри йўлдан адашмоқ.

9. Илк чизги - тарҳ

Комроннинг ilk чизги-тарҳларида акс этган тасвиirlар реал ҳаётга мутлақо зид. Жумладан, “кунда” - қуруқ ёғоч эмас. Аксинча, у “ним пушти гуллайди”. “Дараҳт” - илдизлари билан эмас, балки “шохлари билан ерга санчилади”. Илдизлари эса, ҳавода муаллақ туради. “Афсунгар” - оғзидан “илон” тортиб чиқаради. Демакки, барча илонлар унинг ичида. Тил забонли қуш - “тўти”нинг “тумшуғи елимқоғоз билан боғланган”. “Болакай” - ҳеч тап тортмай, беозор “мусича қанотларини қирқади”. “Паҳлавон” - кураш майдонида эмас. У тикан уюми ичида чалқанча ётибди. “Яланғоч баданини девпечак ўраган”.

Кўринадики, бош қаҳрамон Комрон Вали амаллари зоҳирлан бир қадар телбавор туюлади. Муҳими шундаки, у мўйқалам раъйини синдирмайди. Бошқачароқ айтганда, кўнглини ғуборлардан пок сақлай олади. У даҳшатлар кўламини тўла қамраб, сезимларимизни мувозанатдан чиқара олдимикин? Келинг, яххиси рассом чизган “Тошқин” туркумига кирувчи манзаралар, аникроғи уларда ифодаланган ранглар жило-сига назар ташлаб, оҳанглар кўнғироғига қулоқ тутайлик. Кези келганда таъкидлаш ўринлики, ушбу туркум ўн учта

картинадан таркиб топган. Улар: “Жилға”, “Құзичноқ”, “Калхат”, “Оғуш”, “Ошиқ ва Маъшуқ”, “Дўлана”, “Чиғаноқ”, “Ғунча”, “Хулкар”, “Чумоли”, “Ҳомила”, “Қўкантой”, “Карвон” қабилида рамзий-мажозий номлар билан аталади. Қуйида биз уларнинг ҳар бирини алоҳида ва яхлитликда туттган ўрнига кўра кўриб чиқамиз.

10. Беором түйғулар

Жилға картинаси: Сурмаранг чўққилар тоқида фалак бўйлаб сокин сузаётган тўлин ой. Замин белида қалашиқ ғадир-будир тошлар ва патталаган томирларни ювиб оқаётган зилол сув. Манзарани кўргач, кўз ўнгимизда тофу-тош, ер, илдиз, ой, сув образлари намоён бўлади. Ҳисларимизда бўёқлар тиниқлашади. Улар ажиг бир тусда жимиirlай бошлайди. Гўёки жонланиб шовуллаётган олам манзаралири тасаввуримизни банд этади. Шаффоф осмон гумбази паноҳидаги замин осуда, юрт хотиржам. Азалу абад меъмори олажуз қавмига атаб бунёд этган Зарбанд тоғ тизмалари фалакни болиш қилиб мудрайди. Долқоя дараси эса хаёлни йироқларга судрайди. Шунинг учун ҳам, идрокимиз қатларида муazzзам борлиқ ва инсон ҳақидаги фикрлар ғужфон ўйнайди. Хаёлимиз эса, беғубор ва бокира болалик сарҳадлари сари ошиқади, талпинади. Роман қаҳрамони ҳам ана шундай ўй-кечинмалардан бегона эмас. У фақир - дили куйган, кўкси увалган инсон.

Шу тариқа адид бизни мўйлаби сабзалаб, овози шира торта бошлаган чайиргина Комроннинг бўз йигитлик даври билан таништиради. Унинг кўнгли орзу-умид, қайfu-ҳасрат, алам-армон каби қоришиқ туйғулардан ўртанади. Булар ижтимоий ва индивидуал характерга эга. Нафс илинжида эврилган зўравонлик тимсоли бўлмиш Тўра ва Носирлар иккинчи жаҳон уруши йиллари олажуз қавми бошига кўз кўриб, қулоқ эшитмаган кулфатлар солишган. Ўшанда не-не азаматлар умрига завол бўлган машъум уруш даҳшатларидан кўра, банданинг дилида маддалаган ёвузлик хавфи ортиқроқ бўлган.

Оддий халқын қийнаган ҳар иккала жаҳолат турланиб, туслашиб табиатга күчади.

Юзага келган тошқын мислсиз андуҳ ва надоматлар комида қолган Комрон Вали иродасини бука олмади. Аммо, ўзи ва қавмдошлари тақдирида мудҳиш из қолдирған ўша фалокатли йиллар даҳшати хотирасиға муҳрланиб қолди. Албатта, йигит дўлу жала шиддатли ва тажовузкор тошқинга эврилиб сокин қишлоқни кўмганида, дафъатан бу мудҳиш ҳодиса асл моҳиятини англай олмади. Бироқ, унинг ақл-заковат ва иқтидор-салоҳияти отаси Вали баҳши ва устози Дамин полвон (Мерган) кўмагида камол топди. Ҳис-туйғулари ингичкалаша борди. Она замин ва юртдошлар юрагини ўпирриб кетган оғат элга ўтказилган жабру ситамлар ҳосиласи эканини туйди. Унинг ибтидоси банданинг кўнгилидаги гуноҳ амаллардан бошланиб, интиҳоси Тангри жазоси билан яқун топажагини англади. Ҳа, кўнгил иқлимиға сиғмаган андуҳ исёнга дўнажак. Ҳаддан ошишлар эса, ҳамиша жазога мустахик. Зотан, савоб қадри ва гуноҳ заҳри беиз кетмагай.

Комроннинг некбин орзу-ҳавас ва инжа нозик кечинмаларга бой навқиронлик фасли поймол этилди. Рассом ўша олис хотираларни тарихга зарблаш тилагида. Жувонмарг кетган қавмдошлари руҳини шод этишни мақсад қилган. Ният эзгу, тузилган ижодий режа аниқ. Унинг рӯёби ҳақидағи ширин хаёллар Комрон қалбига сурур ва шиҷоат, юрагига қувват ва илҳом бағишлиамоқда. У пўртана ҳайбатини қайта-қайта түяди. Яратилажак туркум ғами ва қувончидан масрур бўлади. Кўринадики, Комрон Вали бўйнидаги масъулият юки чакана эмас.

Турмуш аравасини аранг ториб келаётган, куни ивитилган қоқ нонга қолган фақир бу вазифани уddeлай олармикин. Силласи қуриб, толиқиб қолмасмикин. Ахир, атрофда гоҳ Тўра Охун, гоҳ Носир Охунга (“охун”лик романда ўқимишли, илмли киши исмига қўшиладиган сўз эмас, аксинча, унинг зиддини англатувчи лақаб маъносида қўлланган. И.Ё.) ялтоқилик қилиб, “Садаф чорбоғи”дан оёғи узилмайдиган кимсалар камми. Эзма рассом Шодмон Чўтирий, маҳмадона

журналист Аливой Салим мудом баланд дорга осилишни хуш күрадиган, фийбатчилик бобида устаси фаранг - худбин, истельдодсиз ва фирибгар рассом Азлар Ниёз ўшалардан эмасми. Қомати ғундалак, юмалоқ қорин, шокаладни хуш күрадиган Мулла Ширин (Тарвуз домла) чи. Уларнинг бари вазиятга қараб турланувчи буқаламунлар эмасми. Ҳа, нафс лашкари измидаги бу андишасизлар мансабини бой берган кимса номини тепкилаш, янгисини илиқ сўзларга буркашдан заррача ор қилишмайди. Яъни, “Қирол ўлди, яшасин қирол”, қабилида иш тутишади. Эвазига бир-бири кўзини ўйиб ейиш, пайт пойлаб чалиб йиқитишга тайёр, қаттол ва омонсиз рақиб - эмикдош бойваччалар уларнинг қўни-қўнжини совфа-саломга тўлдиришади.

Нега Комрон Вали ўшандай тарзда - мудом дамига зофира пишгувчи кимсаларга маъқул келадиган лофлар урмайди. Соясига салом бермайди. Йўлига поёндоз мисол тўшалмайди. Тахсинга лойиқ, “баркамол асар”лар яратмайди. Ўз “кўлмаги”дан чиқмайди, чиқолмайди. Бу ҳолдан эса “дўст”лари ичида ўнлаб “кирпи ағанайди.” Улар кўксига олов қаланиб, ичини мушук тирнайди. Чунки Комрон зуваласи ҳалоллик ва покликдан қорилган. Эл дардини куйлаган Вали баҳши ва Мерган хумдонида пиширилган. Онаси Роҳила отин маҳзун нолалари, суюклиси Нафиса армонлари дийдасига нақшланган. Тошқин унинг ўсмирлигини ғорат айлаб, бағрини доғладигина эмас, айни пайтда турмуш сандонида тоблади ҳам. Шу боис, Камрон ўз мантиқ ва йўриғига эга. Чунки ўша нидолар унинг дилида айрича бир туғён қўзғайди, акс садо беради. Бинобарин, у кўзлаган мақсади-ла баҳтиёргилиги боис - Комрон. Вали баҳши зурриёди экани учунгина эмас, балки, валойати (авлиё сифатлиги) туфайлидан – Вали(й).

Шунинг учун ҳам унинг қалб кўки ложувард эмас. Кўнгил самосида мудом момақалдироқ гулдирайди. Кўксига қабоҳат найзаси санчилган. У сим-сим ўртанади. Юраги аймоғи арzdодию синиқ хўрсиниқлари: аёллар нола-афғонига жўр титрайди. Куйган дилларга сиғмай сочилган ҳадсиз аламлар дил сарҳадларига дўл аралаш жала бўлиб қуйилади. Улар кўпига

риб-тошиб, рассом руҳини тутдек түқади. Хиёл караҳт жисми руҳини чулғаган мавжларда чўкиб-чўкмай оқиб боради. Ишвакор сузилганича, эшилиб-эврилиб қаҳқаҳа ураётган Санам малоҳатида пинҳон жоду Комронни маству масурур этолмайди. Аксинча, истиғнолари асабларини қақшатади. Адоқсиз ўйлар лахта-лахта қон бўлиб бўғзига тиқилади. Кўқсида ҳайбатли пўртаналар пишқиради. Муттасил жўшаётган ўрамаю ўпқонлар наъраси бутун борлиғини қамраб олади. Бу шиддат ўзанга сиғмайди. Сезимларини остун-устун қилиб юборади. Юрак гумуришлари зарби, шуур қатларидаги туғилиб ўсган рёё ранглар қиёфасида матога кўчади. Англашиладики, романда Комрон зиммасига юклатилган вазифа, кенг маънода эса, Асад Дилмурод бутун вужуди, хуш-хаёли ва ақл-заковатини банд қилиб, оромини ўғирлаган туйғулар: чин ижодкор са-мимияти, бурчга муносабати, ҳалоллиги, масъуллиги, Ҳақ ва ҳақиқатга садоқати масалаларидир.

11. Аллегория ифодалаган моҳият

Қўзичоқ картинаси: Адир. Майсалар гиламдек поёндоз. Муқаррар хавф- хатарни сезган қўзичноқ нолон маърайди. Бақувват панжалари билан озғингина малла мушукчани эз-ғилаб, мағрур боқаётган, маглайида бир жуфт мугизли шал-пангқулоқ тарғил тусли ит.

Образларга эътибор берайлик. Қўзичноқ – табиатан беозор яратиқ. У ёш ва навқирон. Унинг наздида олам - ям-яшил майсазор. Борлиқ - гўзал, ҳаёт – ширин. Ташвиш йўқ. Туйқус, бечоранинг қалби яқинлашаётган хавфни туйди. Астойдил бақирди, ўкирди – имдод истади. Аммо, бу нолон ҳайқириқ кенг майсазор бағрига сингиб кетди. Фалокат эса аримади. Қўзичноққа хавф солган ким. Муаллиф уни ҳеч тап тортмай ИТ дейди. Ахир, элнинг азamat ўғлонлари (Мерган) қаттол фашизм вабоси билан жон олиб, жон берәётган паллада ранги зафарон оналар (“озғингина малла мушукча”) ҳимоясиз сингиллар (“қўзичноқ”) бошида паноҳ бўлиши лозим бўлган кайвони - одам қиёфасидаги очофат маҳлуқ (олчоқ Тўра ва

Носир) бокира бир қыз (Нафиса) номусини тупроққа қорса, мислсиз тарзда худбинлашса, уни ўзгача аташ мумкинми? Йўқ, албаттa. Ит - соғлом мантиққа кўра, кўзичноқни кўриқлаши лозим. Ажабо, нега у йиртқич? Боз устига, пешонасидан шоҳ ўсиб чиққан? Мугузли маҳлук ўз қавмдошларига менгзамайди. Ранги ҳам тарғил. Бунаقا ранг азалдан бузоққа муносиб кўрилмасмиди? У қайси “аммамнинг бузоғи” бўлдийкин?! Англашиладики, манзара кўниклигган мантиққа зид. Миллий маданият контекстида одам боласи “кўзичноқ” лиги беозорлик, “ит” лиги эса ғайриинсоний сифатларни ифодаловчи маънолар ташыйди.

Демак Кўзичноқ, Ит ва Мушук - аллегорик образлар. Улар маълум тоифадаги кишиларни англатади. Шунинг учун ҳам, уларнинг тасвир плани билан мазмун плани ўзаро мутаносиб келмаслиги табиий. Зотан, бу типдаги образлар ўзини эмас, балки муаллиф кўзда тутган маънони ифодалайди. Демак асл моҳият аллегорияда. Чунки, адип романда мавхум тушунча ва ҳодисани конкрет нарсага кўчирган.

12. Қароқлар қаъридаги бўз

Калхат картинаси: Комрон чизган расмларнинг ҳар бир ифодаси қахру ғазаб аралаш ҳажв ўтидан иборат. Масалан, у Носир Охун ва Санамни “кўршапалак қиёфасидаги алвасти”-га менгзатиб чизади. Мукофотига уни калтак билан сийлаб, Долқоя дарасига улоқтиришади. Ўшанда ўлим билан олишайтган Камрон тепасида Калхат чарх урган, кўзлари ёки юрагини ўйиб ейишга шайланган. Бироқ иттифоқо фикри айниб, самода учайтган турналар карвонини тўзғитган ва бирига човут солиб нафсини қондирган эди.

Биламизки, калхат – йиртқич, турна – беозор кўчманчи күш. Турнанинг мавсумий миграцияси фасллар алманишуви даврига тўғри келади. Уларнинг кўчиб келиши баҳордан, қишлиш учун кетиши эса куздан мужда беради. Айтайлик, карвони тўзғиган турна муайян манзилни кўзлаб йўлга чиққан. Аммо, улардан қайбиридир ўз жуфти ёки насли давомчи-

сидан жудо бўлди. Аллақайсилари эса яраланди. Арғамчи солиб учаётган паллада турналар қанчалар баҳтиёр, ногоҳоний ҳамладан сўнг эса, аҳил саф тўзғиган. Ярадор турналар аранг қанот қоқади. Улар баданидан сизаётган лахта-лахта қон алвон дарё янглиғ товланади. Бирпасда мофий уфқ бўйлаб ёйилади. Жадал тарзда кенгайиб, сукутга чўмган қир-адир, чангальзор-яйловлар оша олажуз қавми бошпанаси бўлган қишлоқни буткул қамраб олади. Заррадан то япроққа қадар лов-лов қизариб ёнади. Ҳовуч-ҳовуч кул бўлиб сочилади. Демак “Калхат”да турналар йиғисига монанд бўзлов оҳанги муҗассам.

Бироқ, биз эътиборимизни картинадаги Калхатга қаратмоғимиз керак. Ҳайратланарли манзара. У кўқда салобат тўкиб юзмоқда. Тану жонида шижаот ва қудрат мужассам. Қанотли маҳлуқ кўзларига қаранг. Уларда мағлубият эмас, айнан ғалаба қучишга бўлган иштиёқ гавҳардай ярқирайди. Йиртқич замину коинот дахлсиз сарҳадларини бемалол бузиб, тит-пит қилишга қодир хужумкор қароқчига менгзайди. Энди биз қирғийнинг хиёл кўтарилиган бақувват чангалига нигоҳ ташлаймиз. Диққатимиз нолон бўзлаётган тумшуғи узун турнада тўхтайди. Бечоранинг кўзларини бир олам қайғу ва ҳасрат қоплаганини туйамиз. Кузатишида давом этамиз. Биз турнанинг катта очилган оғзи ва тўзғиган патлари ортига боқамиз. Ҳа, жароҳатдан силқиётган қон. Энди мовий бўшлиққа хос сокин жимиirlашлар йитиб, тасаввуримида бутун уфқ қон рангига чулғанади.

Картинанинг сал қуириқ тарафига боқсак сўлим дастурхон ёнида, нафис қадаҳ тутган ака-укаларга кўзимиз тушади. Қадаҳлардаги нафислик, Тўрабой ва Носирбойлар нигоҳидағи мамнуният, юзларидаги завқу шавққа чалғимаслигимиз лозим. Санамнинг бўлиқ соchlари, дуркун кўкси ва Тарвуз домла ирғишлиб шодон қичқиришларига ҳам андармон бўлмаймиз. Думалоқ қоя панасида писиб олган шалпанг қулоқли озғин йигитчани кузатамиз. Чунки у Комронга ўхшайди. Аммо, ҳозир гап бу ҳақда эмас. Бутун сир ўша йигит кўнглига қил сиғмас даражада хомуш эканида. Ахир, унинг юқорига

михланган күзлари жовдираган, улардан тирқираган ёш ёқасини хўллаган. Нега ҳамма шоду хандон. Фақат шу “зумраша”гина дили хуну бағри бирён. Манзара бир хил, кайфият эса икки турли. Демак моҳият ўша мудҳиш манзарага муносабат орқали очилади. Калхат ҳайбати ва боқишига фавқулодда шиддатли тус берган виқор ва қатъият ногоҳ бағримизга тифдек санчилганини туйамиз. Демак лавҳада зоҳиран осмон ойнаси акслангандек туюлса ҳам, унинг меҳварида мушфиқ заминда кечган воқелик ўз ифодасини топган. Бинобарин, “Калхат” картинаси “Тошқин” туркумининг ажралмас шахобчаси. “Тошқин” олажуз қавми гермону шўро фарқига бормай гарангсиб қолган машъум давр фожиасидан сўзлайди. Унинг асл моҳиятида хуну бийрон бўла-бўла охири лим-лим тўлган бегуноҳ юраклар ноласи, ўн саккиз минг олам қадар чексиз ҳасрат-надомати акс этган. Уларнинг бари ўша ҳорғин ва маъюс кўзлар тубига жамланган.

Зотан, тошқин айнан шу қароқлардан дўлу жалага эврилиб сочилиди. Топталган покиза муҳаббат, аччиқ надоматга дўнган фироқ тошқин шахтини кучайтирди. Жилғаю ариқ, булоғу дарё сувини оширди. Гарду хазонни лойқага қориб ғазабини тоширди. Ҳатто, қояларни мумдай эритиб асов пўртанага кўшиб юборди. Бутун қишлоқ эмас, балки борлиқни ҳам ғарқу форат айлади. Ҳа, муҳаббат кўксига урилган ханжар, норасидага етказилган озор, ғарип бўғзида қотган нола, надомат чоғида чекилган оҳ, мадад илинжида тилга кўчган илтижо ҳар қандай зулм илкини кесгай. Зулмкор етти пуштини куйдиргай.

Дарҳақиқат, дил яраларидаги вужудни сирқираттулик оғриқ, алам ва армон, чорасизликда изланган сўнгги чора рангларни ҳаракаттга келтиради. Ўша ҳаракат ритми эса, кўнгилларга маъюс бир оҳанг бўлиб оқиб киради. Жароҳатларга малҳам бўлиб босилади.

Калхатда реаллик ва номаълум сирли ўлчамлар ўзаро узвий туташади. Чунки картинага астойдил тикилар эканмиз, йироқ бир сарҳаддан эшилиб нола чекаётган дўмбира овозлари ва ранглар оҳиста ингроғини тинглаймиз. Калхат жон-

ли чизилгани боис у нигоҳ илғамас тубсизлик қаъридан вахимали потирлаб учгандек туюлади. Шубҳасиз, у ўлжа илинжида. Йиртқич жияксиз митти кўзларининг яшимтири ёнаётгани, нохуш қийқириғи буни ошкор этмоқда. Асар тилсими унда ҳар бир чизик ўзаро уйғунлигига. Шунинг учун ҳам бўёқ ва оҳанг бирлашиб наъра тортиб, муқаррар ҳавфдан огоҳ этади. Демак биз ранглар жилвасинигина кўрмаймиз, балки бир маромда баралла тараляётган нолиш оҳангини ҳам тинглаймиз. Англаймизки, Комрон Вали расмлари ботини ва зуҳурiga: “Дарё ва денгиз тошса қирғоқ, аммо ўксиган ва куйган кўнгил тошса бутун олам чўқади”, деган мазмун сингдирилган экан. Бинобарин, бутун туркум мағзи, рассом изланишлари меҳварида ўша мазмун мужассам. Айтиш мумкинки, бу Комрон эзгу муддао - ижодий концепциясини белгиловчи бошшиордир.

Дунё кенг. Аммо, у турфа жумбоқлар ичра мудрайди. Энг катта жумбоқ - шарафланган мартабасига нолойиқ тарзда алмойи-алжойи қылғилиқларга майл билдирган ва ҳануз ўзлигини топмаган, тополмаётган инсон. Рассомни қамраган иштиёқ ўша мудроқ дилни уйғотмоқ дарди. Зотан, рангин бўёқлардан Нафиса ёноқлари латофати, соф чинни жарангидек тиниқ кулгуси, Мерган мулоҳазакор ғудранишлари, Вали баҳши бўғзидан оққан хиёл зўриқсан мунг, дўмбира ноласида аксланимиш Fўрӯғлию Алпомишлар ғаму қувончи, ўспирин Комроннинг андак дўриллай бошлиган довуши шалоладай тўкилади. Биз яшилу фируза, пуштю сарғиши ва яна юзлаб ранглар воситасида виқорли чўққилар сукути, бир-бирини қувлашиб учайдиган тўда-тўда қушлар сайроғи, адирларни қоплаган ям-яшил майсалар мудроғи, тонгги шабнам титроғи, шохлардан банди узилиб тўкилаётган барглар шитирини тинглаймиз. Муҳаббату вафо, самимияту садоқат, эрк ва истиқбол бўстонини поймол этиш тилагида Зарбанд тоғ тизмалари этаги ва Долқоя дараси бўйлаб изғиётган мудҳиш шарпа ниятидан воқиф бўлиб, таҳликаға тушган бу оҳанглар аввало дилбар ва хуш. Сўнгра эса, эзғин ва исёнкор, салобатли ва вазмин. Шу боис ҳам бизни мафтуну маҳлиё этишга қодир.

Ха, роман чин меҳвари расмлар сирли оламига күчирилган. Бироқ, биз сувратлар бағрида ниҳон ранглар жилоси нафосатидан әнтикамиз. Чунки, улар бетакрор мусиқий жаранг, ғамгину жүшкінлик қоришиқ ўзгача бир рұх таратыш-га мойил. Турфа тароналар сеҳрини туярканмиз, қийноқ ва яйраш гашти ҳаёлимизни сеҳрлаб, рұхимизни ажыб сууруга چулғаб, биз шу пайтгача туймаган манзил-маъволарга юксал-тирганига шоҳид бўламиз.

Кўринадики, Вали бахши, Мерган ва Комронлар шўро малайлари бўлмиш бетамизлар каби кундалик ташвишлар билан яшашмайди. Уларнинг ҳаёти ва ижод қийноқларида вазиятга қараб турфа ниқоблар кийишга ҳозир нозир ким-салардан узоқлашиш, замондан юксалмоқ умиди мужассам. Зотан, тоғораси тешик кўхна дунёда ўз ботинидаги маккор маҳлук - нафс ҳоврини босиши тилагида түядек лўккиллов-чилар камми? Рўё хизматига камарбаста суллоҳлар - тирноқ остидан кир қидирувчи танқайган бурунларини мушт билан уриб манқа қилмоқ имконсиз. Аммо уларнинг фуқаро дилида не-не алам ва армонлар уйғотишига бефарқ қараб ҳам бўлмас. Ахир, сабр косаси тўлгач, улар дўлу жала бўлиб сочилиши, сўнгра ёввойи мавжларга эврилиши муқаррар эмасми?!

Демак “Тошқин” туркуми тариқдек тирқираб сочилган бе-зовта ҳислар, ботиний ўқинчлардан жамланган. Undagi ранглар баҳорий кўркамлиқ, саратон жазирамаси ҳовури, сокин куз маҳзунлиги ва қаҳратон қиши нидосидан сўзлайди. Моҳият эътибори билан, инсоният Тўра ва Носирлар тиклаган алдов эхроми харобалари остида қолмаслиги учун фаол тарзда қалб ислоҳоти ўтказмоғи лозим. Билакс, оқу қорани фарқлаб бўлмагай, деган концептуал фикр тасдигига хизмат қиласди.

13. Чингиз оға таваллоси

“Ранг ва меҳвар”ни ўқир эканмиз, беихтиёр тарзда хаёли-мизда Ч.Айтматовнинг “Ўтар қуш ноласи” ҳикояси жонланади. Чунки ҳикояда адид жўнгина “нола” ҳақида эмас, балки ўтар қуш ноласи ҳақида сўзлаган эди. Ёзувчи този итга ҳам

“Учар” деб ном беради. Бу билан учқур иту қушлар сингари дунё ҳам ўткинчи демоқчи бўлади. Унинг ўз қаҳрамони ўсмир йигитга Эломон деб исм бериши ҳам тасодифий ҳол эмас. Чунки, ёзувчи Толчуй водийсида босқинчи жунғорлар билан бўлган жанг бутун бир халқ тақдирига дахлдорлигини теран англаган, эл-юрт тинчу омонлиги ҳақида қайғурганди. Халқ ор-номуси, уруғ шаън-шавкати ҳимояси учун қирғинбарот муҳорабага отланган жангчи исми Кўйчиманки, бу исм ҳам чорвадор элнинг тўкин-сочинлик, қўй-қўзилар сурувини кўпайтириш, осойишта турмуш ҳақидаги орзуларини ифода этади. Эътибор берилса, юксакликда чоппар уриб, ўз шодон қийқириқлари-ла осмонни бошига кўтараётган эркин қушлар ҳам Кўйчиман сингари олис ва хатарли сафарга отланишган. Демак ҳар қандай айрилиқ, айниқса уруш - ўлим, умуман инсон боласининг ғурбати. Оғир дамларда унинг қулфатлирига шериклик эса қондошлиқ бурчидир.

Эҳтимол шунинг учун ҳам, Кертўлға она қарилигига қарамай, қалби беҳад тўлғовли, яъни безовта. Боз устига, у мушкул вазиятда кўкрак кериб ўртага чиқишига қодир. Заифа қадамларида ўзгача салобат ва тантанаворлик мужассам. Чунки, у дунёга илоҳ қудрат-жамолини акслантирувчи зоҳирий кенглик деб қарайди. Ўйноқи сув ва қорли чўққиларда Яратувчи қудрат-ҳикматини кўради. Демак онаизорнинг ҳамиша самодан кўз узмайдиган Иссиқкўлга мурожаати аслида, олти аймоқли қирғиз халқи тақдири, умуман инсон қисмати ҳақида Тангрига муножот. Ўзга нажоткор йўқлигига имон келтирган кишининг орзу-ҳаваслари рўёбига күшойиш, дард-аламларига малҳам тилаш илинжидаги таваллоси. Бинобарин, ибодатдан мурод эртадан умидворлиқдир.

Муҳими, Кертўлға она инсон жисму жони билан узвий чирмашиб кетган азалий Сўз қудрати барча тўлғовларни аждодлардан авлодларга олиб ўтажагига комил ишонч билан қарайди. Шунинг учун ҳам кенжатои Эломонга Сўзни (бу ўринда “Манақ” эпоси назарда тутилган И.Ё.) асраб-авайловчи куч-қудрат ато этишни Тангридан илтижо этади, ташвишли хитоб қилади. Ажабо, вақти келиб илтижолари ижо-

бат бўлиши, кенжатои гулдирак овозида янграган “Манас” элдошлари қалбига нолакор мунг ва тизгинсиз ифтихор уруғини экажагини Яратганнинг ўзи унинг қалбига соглан эмасмикин? Ҳар ҳолда, Кертўлға она илтижоларида таскин ва енгилмас ҳалқ руҳининг улуғвор нафаси баралла уфуриб туради. Зотан, Эломон онасининг ўша дуоси билан бошлайдиган, югурик вақт ва замон довулларини менсимайдиган буюк Сўзда ҳалқ умрбоқийлиги, оламу одам гўзаллиги таранум этилади.

Сўзда поёнсизликдаги чегара, йўқлиқдаги мавжудият мујассам. Унда инсон қисқа умрини мангудиши хотира қаърига жо эта олмоқ, фикр ва туйғуни абадиятга муҳрламоқ қудрати намоён. Бинобарин, она сайёрамиз қиёфаси эврилиши муқаррар, аммо Сўз абадийдир. Чунки, сўз сўзни туғади, фикр фикрга қўшилади, қўшиқ қўшиққа уланиб, эртак чўпчакка дўнади. Холоскор эл фарзандлари ҳақидаги муборак Сўз шу тахлит яшашда давом этаверади. Сўз орқали биз ота-боболаримизнинг овозини эшитамиз. Тангри марҳамати бўлмиш буюк Сўз воситасида ботирларга ҳамду сано айтамиз, тирикларни шарафлаймиз, хоинларга эса нафрат изҳор этамиз. Зотан, ҳақ сўз - ҳаёт-мамот жарчиси.

Дарҳақиқат, Сўз - инсонни абадиятга боғловчи ришта. Сўз – қалб ва шуур маърифатини алқаб, жаҳолатни қабрга тикишга бел боғлаган баҳодир. Сўз – душман қиличи чополмайдиган қўл. Сўз – нафс ботқоғидан руҳ осмонига элтувчи қудрат. Сўз – самога талпинган юрак парвози. Сўз – бепоён ватан. Сўз – ўтли мухорабага отланган лашкар. Сўз – ҳалққа бўлган кўнгил ардоғи. Сўз – учқур хаёл. Сўз – эзгу амаллар ибтидоси. Сўз – кўнгилга ибодат ҳиссини ўйгувчи наққош. Сўз – меҳр ва шавқат. Сўз – ўзлик. Сўз – нажот. Сўз – юпанч.

Демак, ижод аҳли ўз ичкин кечинмаларини фақат фусункор СўЗагина юкуниши мумкин. Рангин дунё, олис ва яқин тарих, нурли истиқбол, сиз ва мен ҳақимдаги орзулар сўз сеҳри-ла шахсийлик сарҳадларини ёриб ўтажак. Шунинг учун ҳам сўз қадри ва сеҳри, ҳарорати ҳамда тафтини теран ҳис этган элимиз азал-азалдан алласию ялласи, орзусиу армо-

нини шеърга солған, қалбини мусиқий оқанглар жилvasига ишониб топширган. Бу гүзал аңъаналар ҳамон давом этиб, нафосатли калом замондошларимиз қўнглига йўл топаётгани ғоятда қувончлидир. Шубҳасиз, сўз - турли ракурсдаги талқинларга имкон бергувчи фаришта. Мавриди келганида айтиш ўринлики, бизнинг камтарона сўзимиз ҳам шулардан бири бўла олар деган умиддамиз.

Келинг, Эломоннинг Толчуй водийси йўналишига бурилган қушларга қаратади: “ - Бизнинг отамиз ўлди! Қўйчиман акамга айтинглар - отамиз вафот этди! Отамиз ўлди, ўлди!...”, деган нолакор қичқириғига диққат қиласайлик. (382 б.) Шубҳасиз, унинг нақадар юксакларни соғиниши, довонлар ошишга иштиёқмандлиги, акаси қошига қушдай учиб боришга ҳозирлигини англаймиз.

Минг афсуски, Толчуй водийси ва Чуй дарёси мислсиз қонга беланганд. Сўз қудрати-ла, қулоқларимиз остида отлар дупури, ботирлар ҳайқириғи янграйди. Еру осмонни қоплаган чанг-тўзон аро учар қуш нигоҳлари билан водийга боқарканмиз: қирғинбарот жанг садолари, ваҳшиёна наъралар, бўкиришу ўкириқлар; чинқириш ва аламнок ингроқлар, от кишинашларию пишқиришларини эшитамиз. Омонсиз қирон ва қон халқобларини кўрамиз.

Наҳот, бир-бирини бўғизлаётган йиртқич қашқирлар эмас, балки одам болалари. Наҳот, муаззам дарё сувини тўсган шунчаки жўн матоҳ эмас, балки мурдалар. Наҳот, унинг тиниқ рангини қирмизи тусга буркаган алвон лолалар эмас, балки қон. Бу мудҳиш манзарадан юраклар орқага тортиб кетиши, саросимага тушиб, гангиб қолишимиз тайин. Машъум маскандаги баҳтсизлик беадоқ, бандаси бетадбир бўлса илож қанча.

Ўлаксахўр қузғунлар базмини бошлаб берган олис мозийдаги оломон қилмиш-қидирмиши эмас, балки эндилиқда бўлажак ваҳшийликлар учун ҳам самовий қушлардан кечирим сўраб илтижо қилаётган Ч.Айтматов: “Кушлар, кетинг бу ердан, бу мудҳиш жойдан узоқ-узоқларга учиб кетинг”, дея ҳайқиради. (384 б.) Демак сизу бизга: Бани одам ҳаёти нима учун

шундай. Нега она заминда шунча ўлдирилганлар ва ҳануз ўлдирилаётганлар мавжуд, деган ўртагувчи саволлар билан мурожаат этади.

Ёзувчи бизга қарата: Коинот чексиз. Вақт тинимсиз ҳаралатда. Аммо, инсон тириклиги моҳияти узлуксизликдами? Тўғри, нарсалар табиатида ўзгармаслик кузатилади. Бироқ, инсон табиатида-чи? Ахир, беқарор курраи заминга фароғат бағишилаш айнан унинг зиммасида эмасми? Сайёрамизни ёвузликлар макони эмас, яхшиликлар масканига айлантириш ақлга мувофиқ-ку!, демоқчи бўлади. Умуман, одамзод қилимишларидан ранжиб, мусаффо кенгликлар соғинган адиб ўзини парвоз қилаётган турналар сафида сезар экан, умр бевафолигини яхши англайди. Шунинг учун ҳам, беихтиёр тарзда учар қуш бўлиб “кур-кур” лайди: “Ёвузликка эрк бермаслик керак, ўтинаман, кадхудолар, сўзамоллар, ижодкорлар!” (385 б.) Кўринадики, ўша беозор қуш қийқириғи ҳақиқатан ҳам ўртагувчи ўтинч – ноладир.

14. Ит – Одам

Оғуш картинаси: Эмин-эркин ўтлаётган қўй-қўзи ва эчки-улоқларга оч нигоҳларини тиккан гала-гала қузғун. Санам қучоғидаги ит. Негадир, унинг бўйнига Носир Охун узун-чоқ хумга монанд боши пайвандланган. Яъни, одам бошли ИТ. Унинг тишлари сўйлоқ ва сарғиши, думи эса ғадир-будир. Махлуқ Санамнинг юмшоқ ва иссиқ қучоғида хотиржам жон сақлаяпти.

Суратни холисона кузатиб, тафтиш қилишга уриниб кўрайлил. Олдин кенгликларга хос осудаликка эътибор қаратганимиз маъқул. Зотан, сердараҳт ўтлоқ яшил ва мовий тусланади. Уни карч-карч чўққилар ўраб турибди. Тоғ, дарахтзор ва ўтлоқ қуёш ёғдусига ғарқ. Кўнғир дўнгликлар бир маромда нафас олиб мудрайди. Чумолидек майда кўринса ҳам, шувоқзор оғушида ўз ризқ-насибасини тераётган жониворлар эмин-эркинлигини англаш қийин эмас. Демак илк

маъно, осуда борлиқ ва унинг барча узвларига хос сокинлик нафосатида намоён бўлади.

Кузғунлар кулранг булутларга ёндашиб парвоз этишмоқда. Аммо, улар зоҳиран ҳар қанча олис ва безарар кўринишмасин, қуига қадалган очкўз нигоҳлари асл истак-ниятларини фош этиб қўймоқда. Эҳтимол, бу гал жангари қушларнинг тилаклари анча жиддий, ваҳшати минг чаңдон ортиқдир. Чунки, улар гала-гала бўлиб олишган. Бу аҳил-иноқлик кўзланган мақсад-муддао ягоналигига ишора. Қизифи шундаки, ўша йиртқичлар ажриққа ағанаган ғалати махлуққа ётсираб қарашмоқда. ИТ - ОДАМнинг бўртиқ кўзлари бақрайган. Кўзларини чақчайтириб тикилишида эса, ҳайрат эмас, балки ғазаб алансаси ошкор. Чунки у ҳеч нарсани назар-писанд қилмайди. Ўзини, гўё кўхна дунёни лаҳзада пойига тиз чўқтиришга қодирдай сезади.

Кўринадики, Оғушда нафс этагини маҳкам тутгани боис халқи ва юртига хиёнат қилишдан ҳам чўчимайдиган Носир Охунга асосий зарба берилган. Агар биз: энди унинг бели майишиб кетади, деб ўйласак, хато қиласиз. У гирмону барча ножинс махлуқотдан чарчаган фуқародан узр сўрамайди, ўзлигини ҳам англамайди. Шунинг учун биз масрурлик онлари шукуҳини нишонлашга шошилмаганимиз маъқул. Зотан, ҳозирча Носирбой имонини сотган кимсалар орқали “Оғуш”дан хабар топиб, уни бурдалаб сойларга оқизишга қодир. Биз яхшиси, карикатура увол бўлгач, омадсизлик қаршисида Комрон ниҳолдек букилиб қолмаслиги ташвишини қилганимиз маъқул.

Кузғунлар галаси хумбош хизматида. Демак роман қамраган бадиий замон доирасида, у ёлғиз эмас. Сўйлоқ тишлари иршайган ликилловчи думлар иссиқ оғушни тарк этиши, ўз ҳузур-ҳаловатидан воз кечиши анчайин жўн юмуш эмас. Эҳтимол, бунинг учун ўша саргайган тишларни поклаш, думдаги ғадир-будурларни текислаш, атрофини шумғиялардан тозалаш лозим бўлар. Танишганимиздай, романнинг ботиний мазмуни ғоятда теран. Зотан, ранглар тили ўз хожасининг: дил қушини қафасга гирифтор этиб, завқ-сафо гаштини су-

раётган нокаслар хас-хашагини очиб ташлашга интиқ қалби, шу орзу ижобати учун шайланган ғайрат-шижоатидан дарак беради. Умуман, халқа ҳамдарду ҳамнафас рассом кетаёт-ган сүқмоқ беҳад узун ва нотекис. Шубҳасиз, ният йириклиги боис, азиат ҳам мўл бўлажак. Аммо, у энди қадамлар мардона ташланиш зарурлиги, манзилга кўнгил гўшаси орқали ўтилишини англаса бас. Албатта, кенг ва равон йўлга чиқиб олгай.

Бўёқлар аниқ мақсад йўналиши бўйлаб фаол сафарбар этилаётгани, фикр ва туйғу уйғунлашиб қофозга зарбланаёт-ганига қараганда ташвишимиз ўринсиз кўринади. Зотан, қаршимиздаги картинада шакл ва мазмун мутаносиб экан, ташвишга не ҳожат. Фақат... Мусаввир девоналиқ сахросида адашиб қолмасин-да, ишқилиб.

15. Нафс ва қурбон

Ошиқ ва Маъшуқ картинаси : Қорни қозондек тарвай-ган кимса - Носир Охун. Унинг елкалари - тор. Қуриб-қақшаган ёғоч тахлит улаб қўйилган қўллар - эгри-бугри. Боз устига, жун босган, сертомир ва йўғон. Бўйни - ғозникидек ингичка ва узун. Унга уланган калладан ўсланған матоҳ - соч эмас. Аксинча, ғумай ва шўра аралаш чақир тикан. Пешона - тор ва ботик. Жияклари ним қизил, бўртиқ ва сарғишиш кўзлар бўзариб Санам томон интиқ боқади. Санам эса, майсазорда товусдай товлниб, саллона-саллона қадам ташлайди. Ажабки, у тўқ сиёҳи ва напармон тусли майнин патларга кўмилган. Рафтори - гул баргидек нафис. Малак нигоҳи ажиб назокат билан чўғланиб порлайди. Уларда пинҳоний оғу қудрати ошкор.

Расмдаги Носир Охун очиқ гўрдан қочган арвоҳ каби қўр-қинчли ва қулгили. Санам эса ёвуз. Чунки, бу ҳажвий картина – карикатура. Амалдаги талабларга кўра ўхшатма қулгили ва беўхшов бўлмоғи лозим. Нега, найрангбоз ҳамтовоқлар Ошиқ ва Маъшуқ аталган. Буни англаш учун инграниб ёнаётган ифодалар жозибасига алоҳида эътибор бериш лозим. Мавлоно Муқимий ҳам: “Ош есалар ўртада сарсон илик, Хўжа чироқ

ёғи Ҳакимжон пилик”¹, дея шу қавм вакиллари кўксига ҳажв ништарини санчган эди. Демак биз оғиз-бурун ўпишаётгандар бири - нафс, иккинчиси - қурбон эканини унутмаслигимиз керак. Ахир, сувратдаги қўли эгри, боши ғовлаган мешқорин нафс қурбони бўлмай яна ким бўлсин.

Йўқ, ҳали рассомни олқишу қутловлар хирманига кўмишга эрта. Чунки, бу валломат зафар туғини баланд қўтариш гаштини суролмади. Картина ғижимланиб оловга улоқтирилгач, навбатдаги мағлубият Комрон бағрида нишлаётган умид ва илинжни ҳам гуриллатиб ёқиб юбормадимикин. Мерганнинг “нияти бузуқ, қилиғи совуқ” шогирди кимлар устига “мағзава” ағдармоқчи бўляпти ўзи. “Маза-матрасиз чўпчаклар” тўқиши ва Ошиқ Маъшуқлар чилдирмасига ўйнамаслик барча тилакларига қирон, жисмига зиён етказишидан чўчимадимикин. Саркашлик кечирилмаслигидан бехабар шекилли. Худо қўлламаса, улар бичган тўнни кийишга маҳкум. Ахир, ориятли, иззат-нафси баланд Комрон бирдан бўйин эгиб, дил ойнасини чил-чил синдирадиганлар тоифасидан эмас. Бино-барин, у шафқатга зор, лутфу марҳаматга интизор эмас.

Шунинг учун ҳам, Комрон майна бўлиб бурни қонаган, пок номи балчиққа беланганд, яъни пешонасига “бузуқбош”лик тамғаси урилган бўлса ҳам, изфириналар шаштига бардош беради. Ўз эзгу ниятлари, армону ҳасратлари билан видолашмайди. Тақдир кўкида қора булутлар қуюқлашиб сузган ноҳуш кунларида ҳам тасаввур ойнаси хидалашмайди. Чунки, Вали баҳши қалбидаги ғалаён, Роҳила отин чеккан мунг ва андуҳ, қирқ кокилига жамалак таққан Нафиса дийдорига интиқлик, айниқса устози Мерган дилига солган умид ва шиҷоат унга қудрат бағишлиди. Сезимларига қувват, карахт вужудига куч индиради. Унинг қаттиқ тугилган қўллари, дадил ҳаракат ва чўғланган ўткир нигоҳлари қаршисида турқи совуқ ношудлар ҳар мақомга билтанглашдан ўзга чора тополмай ўртанишади. Ҳатто, Санамнинг гул баргидек нафис рафттори, назокат-ла чўғланиб порлагувчи қаттол кўзлари ҳам ўз қаърида оғу пинҳон эканини яшиrolмай қолади.

¹ Муқимиининг “Танобчилар” сатираси назарда тутилмоқда (И.Ё.)

Кўринадики, ранглар воситасида тирилтирилган ҳар бир ҳолат Комрон хотираларининг бир бўлаги. Шунинг учун ҳам, романда гоҳ маҳзун, гоҳ қувноқ ранглар қўшиғи янграйди. Муҳими, мазкур оҳанглар оҳорли ва залворли. Оҳангларки, унинг зоҳир нигоҳимиздан пинҳон титранишлари кўнгли-мизга хуш ёқади. Чунки, ошкору пинҳон ҳар неки омил борки, беғубор оҳанглар жўрлигига кўйланади. Бизни умид ва қатъият туйғуларини мустаҳкамлаш сари ундейди. Зотан, рангу оҳанглар меҳвари ижодкор дил тубига қўрғошин янглиф чўккан азиз хотиралар, соғинч изтироблар – сизу бизга ишониб топширилган қалб дунёсини ошкор этади.

16. Микродунёда кечган муҳораба

Дўлана картинаси: Роман услубида нозик ишоравийлик мажассам. Масалан, Комрон йўлсизликдан қийналиб, урина-сурина тентираб бораркан, инграб арз қилаётган кундальардан бирига тўқишиб ыйқилади. Қараса, Долқоя дараси зийнати саналувчи ёппасига куртаклай бошлаган дўланазор сидирғасига ер тишлатилган экан. Маълумки, раъндошлар оиласига мансуб дўлана гуллайди, шифобах мева тугади, гўзал манзара ҳосил қилади. Қизиқ, тоғли туманда ўсувчи шу ёввойи дарахтларга қирон солиш қайси ғофил касга зарил бўлиб қолди экан.

Келинг, яххиси ерда бежону бенаво чўзилиб ётган дарахт - мурдаларга нигоҳ ташлайлик. Ўз гули, чиройи ва танасидан ажралган кунданинг инграб арз қилиши табиий. Бироқ, манзарадан таъсирланган Комрон нигоҳи орқали дўланалар аччиқ кўз ёшларини кўриб, дил нидоларига қулоқ тутарканмиз, бу ҳол бизда мунг ва хўрсиниқ уйғотади. Поэтик тасвир моҳиятидаги ишорага диққат қилсак, ўша дўланалар шўрлик Мерган ва Комронлар каби ўз эртасидан умидвор яратиқлар эканини англаймиз. Зотан, дўланалар – тошу харсанглар бағрини ёриб кўкка ўрлайди. Шохлари тобора қалин ва чайир бўла боради. Меваси тирамоҳ (сентябрь ойи охирлари) да етилиб пишади. Дўлана нордон ва тотли маҳсулотини

кенглик ва баландлик ошуфтаси бўлмиш қушлару одамзодга беминнат илинади. Бунинг бари кони савоб-ку, дейсизми. Бироқ, Носир Охундай кибрга берилган кимсага эркка талпиниб, тобора чайирлашиб борётган, ўзидан ҳам баланд туриши мумкин бўлган бирор гиёҳ маъқул бўлармиди. Зотан, бу ҳол унинг дилига шодлик эмас, балки ваҳм туйғусини солади. Шунда, у ҳамлага ташланган қоплондек безовталанади. Айни камолга етаётган “офат” пайини қирқиш эса, унга лаззат бағишлади.

Тасодифни қарангки, биттагина дўлана арраю болталар дастидан омон қолган. Айрисига ёпишиб олиб дағ-дағ тит-раётган бўз йигит жонига ора кирган бу бақувват ва навқирион дарахт ниманинг рамзи бўлдийкин? Ҳар ҳолда, ўша азamat мардоналиги дилимизда айрича эҳтиром ва ҳавас уйғотади. Шунда англаймизки, ёлғиз дўлана бу - қатъият рамзи экан. Чунки А.Дилмурод ўз қаҳрамони иродасини тоблашга алоҳида диққат қаратади.

Эътибор берсак, Комронни бир томондан Санам, иккинчи ёқдан эса Мерган таъқиб қилишади. Фойибдан эшитилаётган Санам овозлари нафс экани, ғофилик олами сари судрашини яхши биламиз. Шундан келиб чиқилса, Мерган даъватлари ижод оламида қолишга бўлган ички масъуллик ўз эрк-ихтиёри жиловини қўлга олиш, фикран чалғимасликни англашади. Зотан, хаёл бош мақсад ижросидан андак чалғиши ҳам мумкин эмас. Чунки аҳд унутилса, кўнгил туркумдан олислашади. Бинобарин, ўзга оламларга ҳар қанча сайр этмасин, расом ўз оламида яшайди. Фақат, унинг олами Аливой Салим, Шодмон Чўтирий, Тарвуз домлаларники сингари дағал эмас.

Бошқачароқ айтганда, инсон қалби – микродунё. У ўзига бутун макроолам - борлиқни бемалол сиғдира олади. Бу оламда дард ҳам, уни тингловчи ҳам, дармон ҳам мужассам. Мир Алишер ҳазратлари ҳам: “Мени мен истаган ўз суҳбатига аржуманд этмас, Мени истар кишининг суҳбатин кўнглум писанд этмас”, деганларида ўша қобиқ (микроолам)да туриб моддий дунё рутубатидан ёзғирган эдилар. Навоий “истаган ёр”дангина умидвор. Чунки исталган нарса - нажоткор ҳабиб.

Үзига ҳакамлик қилган кишигина нотавонлардан қўнгил узиб, ҳар бир онда Яратган назарида эканини ҳис қиласди. Бундай кезларда унинг дили “дўстлар” давраси эмас, балки сайри боғ тилайди. Чунки, дашту далалар кенглиги ғаму қувончни сифдириши, тоғу адирлар салобати қўнгилга таскин бериши мусаффо ҳаволар дилдаги ғубор ва рутубатни аритиши мумкин.

Жисман шаҳар худудидан узилмаган, фикран олис-олисларга талпинган кезларда Комрон вақт ва ҳаракат ихтиёридан ташқарида қандайдир номаълум манзил-маконда қолгандек туюлади. Кези келганда таъкидлаш лозимки, О.Мухтор романларида ҳам қаҳрамон ўз-ўзи билан ёлғиз қолган онлардаги вазият-ҳолатлар сирли кўл, мўъжаз оролча, хароба уй, жажжи тешикдангина ўтиш мумкин бўлган ғаройиб манзилларда тасвирланади.

Одатда, бунаقا пайтларда муносабат билдирилаётган ҳодисанинг конкрет замони мавжуд эмаслигига урғу берилади. Масалан, бемаъни кибр ва ғуур. Оломон табиатига хос лоқайдлик ва жоҳиллик. Одамзотнинг моддият ва маънавият мувозанатини таъминлай олмай неча минг йиллардан бўён изтироб чекиши ва б. Кўз ўнгимиздан лишиллаб ўтаётган узук-юлуқ хроникал тасвирлардаги одамлар бизга мутлақо бегона ҳам, у қадар қадрдан ҳам эмас. Бироқ, биз уларга муайян муносабат билдира оламиз. Аниқроғи, издиҳомга хос мудроқ кайфият бизда ачиниш, ғазаб ва ҳатто нафрат ҳиссини уйғотади. Унинг сархушлиги эса бу ҳис-туйғуни янада кучайтиради. Шу тарзда биз А.Дилмурод эзгу мақсадига яқинлаша борамиз. Зотан, адид ушбу жараёнлар зоҳиридаги фусункорлик алдамчи эканини дилимизга солмоқ тилагида.

Демак оломондан беғоналик туйғуси китобхон руҳий оламига кўчса, бадиий асардан кўзланган мақсад рўёбга чиқади. Яъни роман бадиий ҳақиқати энди амалга кўчади. Зотан, Шарқ адабиёти азал-азалдан бандани гумроҳликдан халос этишни бош вазифа деб билган. Фузулий ва Румийлар: Дунё бозор, борар манзилинг мозор. Сен аввал: кўксингда

қабр қазигин деб уқтиришган. Нафсни тийишга чорлашдан чарчашмаган.

Кузатишлирамиз шуни кўрсатадики, роман қаҳрамонлари ўз-ўзи билан курашаётган пайтда тобора муросасиз бўла боришади. Ички олишув асносида масофа у қадар муҳим аҳамият касб этмайди. Чунки, Жалолиддин Румий айтганидай, инсоннинг тан кемаси руҳ денгизи кенгликларида кезади. Демак кенглик инсон кўнглига беҳад улуғ суур ва ҳикмат бўлиб қуиши бежиз эмас. Кенгликада эрк ва мағрурлик мужассам. Бордию Нуҳ тўфони эсланганида ҳам, уни кенгликлар сиғдиргани ва метин қоялар тўсганига гувоҳ бўлиш мумкин.

Яна дарахтга қайтайлик. Юқорида таъкидланганидай, дўлананинг танаси чайирлик нишонаси. Назаримизда, бу ҳолат ҳар бир ижодкор қалбига туташ. Агар, дахлсиз кўрғон (кўнгил)даги шу қатъият бўлмаганида, адабиёт неча минг йиллар оша макр болтаси ва ҳийла аррасини писанд қилмай, инсон кўргуликлари, алам ва армонларига қалқон бўлолмасди. Нафосат ва шиддатнинг боқий жарчисига айланмасди. Демак Комрон жунуний илҳоми самарасида Носир Охун ва Санам майл-истакларининг инкори ётади. Бинобарин, унинг зуҳури ва ботинида инқилобий қайфият яширган. Дўлана - кўнгил сари интилароқ турфа ранглар оғушида ўзи ҳам рангга айланган, ақлу идрок ўзанида туйғу бўлиб оққан мусаввир. Унда офат ва иродат турасида кечган муросасиз тўқнашувга ишора бор. Мусаввир изланиш ва дадил ҳаракатлари излари мужассам. Кинояга мойил бўёқларда руҳий мувозанатни бир меъёрда сақлай олган, ҳар бир ифодага заргарона сайқал беролган киши завқ-шавқи муҳрланган. Ҳажвий руҳ шарҳи нафс туғёнларидан баланд тура олган инсон шижоатидан сўзлайди. Рассом қалби думи гажак чаёнлар (Носир ва Тўра Охун) феъл-авторига хос беқарорлик ва сурликни фош этиб наъра тортади. Картина тўқислиги унинг китобхонни дунё пасту баландликлари хусусида чуқур ўйга толдиришида намоён бўлади.

Кўринадики, ранглар қатидаги Комрон ўйчан хаёллари

шууримизга, рухий түгёнлари эса сезимларимизга чўғ ташлайди. Чунки, у оқсоч дунёning араваси инсон кўнгил иқлими бўйлаб ўтиши, бу йўл нафақат ўнқир-чўнқир, балки поёнызиз соғинч водийси орқали кечишидан огоҳ этади. Натижада, еру осмон чегараси само гумбази сарҳадларида эмас, балки бизнинг орзиқдан кўнглимиз ҳайрат кенгликларида туташади. Энди вақт ҳам ўз аҳамиятини қисман йўқотади. Чунки учқур хаёл лаҳзада неча юз ва минг йилликларни қиличдай кесиб ўтиб, курраи арзга етади. Шунда, Комрон туйган баҳорий кўркамлик қароқларимизга кўчади, руҳимизни тиниклаштиради. Чунки, нафақат жабр-жафо ва кин-адоват, балки ноз-фироқ ва шод-хуррамлик ҳам соғинч ҳиссидан буюк эмаслигини англаймиз. Зотан, бир кун келиб кўрку камол ва хусну жамол ҳам йитади. Чунки, “Мен” лик барҳам топади. Аммо, “кампир” - кўхна чархнинг араваси бетўхтов илгарилайверади.

Ууман, дўланасидан жудо бўлган Долқоя дараси дарди бу - аламангиз нидо. Унда ўз суюклисидан айрилган, барча орзуармонлари поймол этилган, истеъдодли фарзандлари сургун ва қатли ом қилинган, хўрланган халқ дарди мужассам. А.Дилмурод қатъяти ва маҳорати шундаки, у ишоравий мазмун замирига ичидаги ғараз ва риё тафтини босолмай, эл-улусустига гирмон янглиғ лашкар тортган мунофиқлар додини бेरувчи рангу оҳангларни жойлай олган. Демак муаллиф ифодалар ортига интиқом тифига маҳкум сиймоларни яширган. Бизнингча, ўзига хос бу карикатуранинг юзага келиши осон кечмаган. Чунки адид бўёқларни ўзаро қовуштириш учун улкан хаёлий муҳораба майдонини кечиб ўтган.

17. Ижод қийноғи ва кўнгил ардоғи

Чиғаноқ картинаси: Чиғаноқ - умуртқасиз жондор, шиллиқ қурт (молюскалар, бўғимоёқлилар ва елкаоёқлилар) коcаси. Ҳайвонлар бу зирҳ танага зич ёпишиб турмаса-да, чиғаноқ уларни қоплаб, ҳимоя функциясини бажаради. Қадим-қадимдан чиғаноқ ичидаги садафли қаватдан зийнат буюмлари

тайёрлаш ўзлаштирилган. Шунинг учун ҳам, одатда бадиий адабиётда чиғаноқ маржон маскани саналиб келинади. Масалан, Мұхаммад Али “Улуғ салтанат” романида Севинч бика (Хонзодабегим) руҳиятини кенгроқ планда очиш учун жониворнинг айнан шу сифатидан баракали фойдаланган.

А.Дилмурод романида тасвирланган улкан сарғимтири чиғаноқ эса, ўзига хос ғаройиб хилқат. Унинг вақт довуллари чандиқ солиб буриштирган қобиғи қуёш нурларида сокин товланади. Чиғаноқ жисми (яъни, организм қисман ташқарига чиқиши мумкин бўлган табиий тешик) гўё ўткир тиф билан қоқ иккига айрилган. Унинг қобиғи ҳар қанча чандиқларга бой ва буришиқ бўлмасин, ичидаги жондор вақт довулларида ҳам асл моҳиятини йўқотмайчувалчанглигича қолган. Пайдо бўлиши лозим бўлган маржон ҳамон шиллиқ қуртлигича қолсау унинг баданида қони бор-йўқлиги ҳам белгисиз туюлса, ажабланамиз албатта.

Демак чиғаноқ сокинлигидаги макон ва замонга нисбатан беписандлик руҳи мужассам. Алалхусус, Носир Охун ва Санам чиғаноқ ичидан илжайиб, аранг сирғалиб чиқаётган шуллик (чувалчанг)дан андоза олган бўлса, биз нени илғаймиз? Даставвал, чиғаноқ ялтирашидаги совуқ нафасдан сесканамиз. У инсон тийнатидаги кибру ҳаво яшовчанлигидан дарак бериб туради. Сийрак соқоли гирдига маржон тизган Носир Охун ва бўйнига нафис қўшалоқ тилла қўнғироқча осган Ит ҳолатида ўзаро яқинлик мавжуд. Тилла итга нечоғлик нокерак бўлса, маржон ҳам соқолга шунчалик номутаносиб. Ҳар иккаласи афту ангоридаги талтайиш, улар айни ҳолатни англамаганини кўрсатади.

Умуман, картинаидаги таъвия табиатан Носир охунга қондош. Демакасарда кибрга берилган Носиру Тўра Охун ва нафсига ўт тушиб суюқ ғажиши илинжида улар атрофида мўлтировчи Тарвуз домла сингари кимсалар психологияси ва генеологияси фош этилган. Бундай каслар гўзалликка дахл қилолмаслигидан бонг урилган. Зотан, фақат гўзаллик ва нафосатгина мунофиқ кимсалар хохиш-иродасидан ташқарида, мустақил умргузаронлик қилишга қодир. Шундай экан, Но-

сир тўралар башарасидан қони қочмоғи, кулгиси илжайиш, қўшиғи аламнок бўғилиш, югуриши иложсиз судралишга дўймоғи тайин.

Бинобарин, Чиганоқ ҳамқишлоқларининг паймол бўлган орзу-умид, ихлос ва имонини шарҳ этишга мутаносиб ранглар излаётган Комрон ҳасрат китобининг янги саҳифаси. Зотан, у бекордан-бекорга зарра-зарра сочилиб жисми бошқа дунёда-ю ўзи бошқа оламда кезинмайди. Бизнигча, бу ҳол қаҳрамон қўнгил хурлиги сари ҳарқанча талпинса ҳам, кўнглига эгалик қдоломаган кезлар (экстрем вазият-ҳолат)дагина бўй кўрсатади. Зотан, шакл- шамойили йўқ шарпага эврилган Санам бутун борлиги ва руҳини чирмашга қасдланиб, таманно билан сузилиб киприк қоқкан кезларда у иложсиз қолади. Шунда тушовланган тойдек бир жойда депсинмаслик учун диққинафас шаҳардан тогу даралар сари бош олиб кетмоғи тайин.

Ахир афт-ангорини Носир Охун қош-қовоғига қараб эвириш: хожа қаҳр-марҳаматига мутаносиб шаклга кириш ва ўз садоқатини кўз-кўз қилиш эрк-ихтиёр кабутарини қўлдан учириш эмасми? Баски, Комрон ихлос карвони гумроҳликни тиламас экан, у елка қисиб яшай олмагай. Зотан, ўз истеъдини найрангбоз Носир Охун оёқлари остида пайҳон қилиш, илоҳий марҳаматга хиёнат билан баробар.

Риёкор ғаламислар эзгулик тантанаси учун ёлғиз ўзи қилич яланғочлаган, яъни хаёлни алғов-далғов қилиб юборувчи расмлар чизаётган бу саркашга хусумат ва ҳасад назари билан боқишишади. Чунки, улар ичида ғазаб ва ҳасад мадда бойлаган. Демаксабр-бардош-ла чидашлари даргумон. Теран мантиқ қудратига дош беролмай ёрилишлари муқаррар. Бинобарин, нобакор қўллар “Чиганоқ”ни бурдалаб ташласа, олов ёхуд дарёга улоқтирса зинҳор ажабланмаслик керак. Зотан, бандаси дидлари турфа хил экан, уларнинг таскину тасалли топмоқ, осуда гўшаларга интилмоқ йўсини ҳам шунга уйғун тарзда кечади. Афсуски, ижод қийноғи ва қўнгил ардоғи ёдгорининг машъум тақдири Комрон дилини муздек рутубат ва ҳасрат билан тўлғазди. Чунки, нолакор картина

арзимас латта эмасди. Бу мукаммал асар қиммати шундаки, унда мафтункор гўзаллик ҳажв билан бирикиб эзгулика ундовчи ҳикматга айланганди. Зотан, санъат оламидаги арзимас йўқотиш ҳам кўтариш маҳол бўлган оғир мусибат. Шундай экан, энди ғаму надоматлар юкидан қўкси пора-пора бўлиб ингранаётган Комрон Вали шамол қайирган ниҳол янглиғ эгилмасмикин.

Демак сиз ўз-ўзига четдан назар солибгина қолмай, ичдан тафтиш этувчи Комрон ва худбину ҳовлиқма Носирлар ўртасида ҳатто ақл-идрок ишғол этиши маҳол чегарасиз ма-софа ётишини англадингиз. Бизнингча, муаммо асл моҳияти улардан бири қалб ва жон риштасини нафсга пайвандлагани, иккинчиси эса эзгулик хизматига сафарбар этганида намоён бўлади.

Англашиладики, яратилажак асарлар жозибаси кўнгилга қадалган ният уруғи қанақа эканига боғлиқ. Шундай экан, биз туркумни кўздан кечириш асносида ёруғ дунё дарду қувончлари қандай идрок этилганига диққат қаратишимиз лозим. Чунки, “Тошқин” шунчаки томошабоп картиналар йи-финдиси эмас. Унга термулиш ўзига хос мароқли машғулот. Машғулотки, биз изланиш жараёнида Комрон Вали қалбида туйилган кечинмалар оламида яшаб, дилимизни ғуборлардан поклаймиз. Кўнглимизга яқин мазмун руҳиятимизда чироқ ёқади.

Аёнки, ифода сохта ва ранглар номутаносиб бўлса, кўнгил гулшанимиз ёришмайди. Чунки, файзу тароватдан бегона тасвирдан ҳафсаламиз пир бўлади. Унга ҳасрат аралаш киноя билан кўз учida қараймиз. Қошларимизни чимириб қараймиз. Аҳдланган амалимиз соғлом мантиққа мутлақо зид бўлса-да, қиёмига етмаган, томошабин дилини ларзага солишга ноқобил картинага ҳаёлий ислоҳлар киритишга уринамиз. Чунки, тил-забондан маҳрум ушбу дағал бўёқ ва бесўнақай чизгиларда уқувсизлик ошкорлигини биламиз. Шу боис, биз уларни ардоқли арзандамиз бўлишга муносиб кўрмаймиз. Демак Носир Охун коллекциясининг Комронга беҳад кўрклиз, мазмунсиз туюлиши бежиз эмас.

Кўринадики, оғир изланишлар беиз кетмаган, улар Комрон фазлу камолига хизмат қилиб, санъаткорлик нигоҳи ва дидини ингичкалаштирган. Бошқачароқ айтганда, роман қаҳрамони динамик ўсиш ва ривожланиш жараёнида тасвирланган. Билакс, асар персонажларидан бири Аливой Салим айтганидай, Комрон “Ёруғ дунёни надомат чоҳига маҳкум этиб янада руҳланаётган гумроҳу каззобларни боплаб тузлаш” (63 б.)нинг уддасидан чиқолмас эди. Демак роман бизни фикрлашга мажбур этади.

Комроннинг бир мавзуда турли вариантда яратган расмлари шакл ва мазмунида жиддий ўзгаришлар кузатилади. Улар теран ижтимоий-ахлоқий, маънавий-руҳий пўртанаалар ҳосиласи ўлароқ юзага келган. Масалан, Комрон барча бедодликлар йўлини тўсишга имкон излайди. Воситали таъсир остида бўлса ҳам англаб етадики, унинг илкида ягона имкон бор экан. Бу туркумдаги кемтик ўринларни тўлдиришга некбин ишонч билан киришиш - руҳан букилмаслик.

Тўғри, ижодкор инсон бир дардни қайта-айта туймоғи - дўзахий қийноқ. Бироқ, ўша қийноқ жисму жонни армон тоғи остида эзиб, маломат исканжасида яшашдан минг чандон гаштли. Қолаверса, бу мўйқалам ва бўёқ сеҳрига ошуфта қалб дъязвати. Агар мулоҳаза қилиб кўрилса, англашиладики, рассомнинг “Чифаноқ”ни қайта яратиш аҳдида холислик устувор. Ахир, у бундай қатъий тўхтамга келиш учун даставвал ўз ўй-фикрларини обдон пишитиб олди. Яратилажак картина ҳар бир ифодасини хаёлан мулоҳаза-муҳокама чиғирғидан ўтказди. Қалб оғриқларини зарбловчи ритмик маром топди. Асосий эътиборини Санамга қаратгани боис уни тасвир марказига олиб чиқди. Рамзий образ қалбида уялаган макр ва риёни миқёсли тасвирлаш учун уни моддийлаштириди. Ҳақиқатан ҳам, илк қарашда Санам фариштадай туюлади. Афусски, ўша алдамчи ташқи чирой ботинида мушфиқ заминни форат қилишга қасдланган Иблис яшайди.

Кўринадики, қалб қўри сингдирилгани, муаллиф таъбири билан айтганда, “Кудратли Аппалон амрига интизор гўзал фаришталар Чифаноқни меҳру муҳаббат чойшабига йўргак-

лаб олишгани” учун ҳам янги асар олис кечмиш ҳақида тўлиқиб айтилган розга айланди. Розки, унда барча қавмдошлари дарду ҳасратлари, Ватан ҳар бир узвидан туйилган ҳайрат, ўша яратиқлар ноласи мужассам. Муҳими, тасвир асносида Комрон хаёлан ўспиринлик даврига қайтади. Бўз йигит нигоҳи эса, картинада туйғу бокира, кечинма пок, муносабат ғубордан холи бўлишини таъминлайди. Унинг чизиқлари нафис нур таратади. Аммо, рассом сония ичра сония бўлиб яшаган лаҳзалари туйган ингроқларини ўша нафис ифодалар бағрига майин тарзда қовуштира олган. Шунинг учун ҳам бўёқлар қатида исёнкор рух мавжуд. Демак картинага бир одамнинг олис хотирага айланган ўтмиши деб қарамаслик керак. Чунки, Комрон хотиралари томирлари олис мозийга туташ макон қувончи, ифтихори ва ғамидан сизиб чиқкан.

18. Холоскор куч

Ғунча картинаси: Бу суврат Комроннинг тошқинда нобуд бўлган укаси ҳақида. Тасвирда ўз кафтида думи гажак чаён ушлаган чақалоқ тасвирланган. Гўдак нурга чайилган-дек маъсум нигоҳларида беғубор жозиба. Айни пайтда, унинг қароқларида ажабсиниш, селу довул ваҳми ҳам зоҳир. Соғинчу армон бағринг ўртаган кезларда дилни не-не ҳаёллар чулғамайди дейсиз. Масалан, баъзан: мангу осудалик хукмрон охират макони шу норасида билан тўйиб қолдимикин, деган андак шаккокона ҳаёллар ҳам кўнгилга меҳмон бўлади. Шубҳасиз, ўшандай кезларда Комрон қаттол чарх нотанти қилиқларидан сеҳргар бўёқларга юкунишдан ўзга чора тополмай қолади. Зотан, у тақдири тақдирига туташ ўшал бахти қаро ўғлон билан фақат ижод онларидагина ғойибона юзлаша олгай.

Ўшанда ёлдор тўлқинлар ҳамласи шунчаки бешикни эмас, балки Роҳила отин умидлари, бахту тахтини ҳам ўз ихтиёрига олганди. Ахир, онаизор бешикка белангтан масъум гўдак ортидан талпиниб, қутурган пўртана қаърига абадий ўнғиганди. Демак Вали бахши дўмбираси бекорга бўзламайди.

У бағри фироқ тиғида тилингап соҳибининг дил розларини ошкор этади. Демак хотира қаъридаги волидаи меҳрибон аччиқ қайғуга ботган лаҳзаларни рангларга ишониб топширмоқ, онаизорни қайта тирилтиримоқдир. Бунинг учун рассом ўз кўнглида мавжланиб пишқираётган тошқин билан муросасиз курашиб оғат чангалида онаизор туйган туйғулар оғушида яшаши, у чеккан кечинмалар шаклини расмга кўчириши керак. Аммо, бунга эришиш осон эмас. Минг ўлиб, минг тирилиш қанча-қанча номаълум ўлчамлар сарҳадидан руҳни омон олиб ўтиш - ўзликдан адашмаслик лозим. Яъни тақдир чорраҳасида ақлу идрок ва кўнгил бирлиги таназзулга юз тутмаслиги керак. Вақт занжири парчаланиб, масофа кенгликлари забт этилсагина кўнгил ва шуур қутби яхлитлигидан пайдо бўлган улкан доира нигоҳ илғамас олис нуқтаси бағрида мудраётган ибтидо ва интиҳо сиру савдолари уйғонади. Зулмат комига йўл солганини англамай, ўзича кўймаланиб умргузаронлик қилаётган ғофил қавм заволот йўли тўсилади. Демак картина ўшандай холоскор куч мавжудлигига ишонч маҳсули.

19. Ҳидоят

Ҳаёт оқими тезкор. Уни ҳар бир маҳлуқот ўзича тушунади. Масалан, романда келтирилган Сичқон, Чигиртка, Мушук, Тулки, Бўри, Қоплон образлари билан боғлиқ ғалати зарбул-масални олайлик. Чигиртка илинжида хандаққа сакраб қорнини бутлаган Сичқон ундан чиқишни эплолмай ёввойи Мушук чангалига тушади. Аммо, қорни тўйган Бароқ ҳам ортга қайтишга йўл тополмай талваса ва афсус оғушида қолади. Чуқурдан чиқишни ўйламай мушукка нафсини қондирган Тулки мусибати бундан ҳам ўтиб тушади. У Бўри емишига айланади. Арзимас луқма эвазига қўланса чуқурда қолган Бўри эса, Қоплон чангалида жон таслим қиласди. Аммо, у ҳам чуқурни таслим қилолмай тинчиб қолади. Ажабо, ўша Хандақ ҳам вақт тўғонларига дош беролмай кўмилиб кетади. Унинг ўрнида қабрга ўхшаш мўъжазгина Тепалик қад ростлайди.

Қабр ўртасидан уч берган ниҳол тез улғайиб муazzам олма дарахтига айланади. Дархт эса, юзлаб ботмон қиз ёноғидек лўппи-лўппи нақшин олмалар беради.

Дикқат қилинса, ўша жондорларнинг ҳаммаси ҳам ўз эртасидан умидвор. Уларнинг фожиасини бирлаштириб турувчи жиҳат фикр-ўйдан бегоналиқ. Халқимизнинг Сичқонга қаратса: “Ўзи сиғмас инига, ғалвир боғлар думига”, деган нақли ҳам бежиз айтилмаган. Ёки Чигирткани олайлик, митти холига ботирлик даъво қилувчи бу зааркунанда ҳар бир оғат ўз кушандаси билан яратилганини англамайди. Чунки ҳашорат қорин ташвишида. Сичқонни ямламай ютган Мушук қорни тўйгачгина ортга йўл излайди. Омади чопганига ишонган Тулковой апил-тапил нафсини қондириш пайида. Ҳар қанча айёр бўлмасин, у нажот истаганида имкон қўлдан чиққан эди. Бўри ўз ғалабасини қисқагина уйку билан нишонлаган бўлса ҳам, унинг қувончи узоққа чўзилмайди. Ёруғ дунёning хўжайиниман деб ўйлаган Қоплон эса арзимас бир чуқурни бўйсундира олмайди.

Кўринадики, ўра шунчаки моддий нарса эмас. У макон ва замон танламайдиган нафс ўпқони. Дарҳақиқат, чархнинг азалий ўйинлари қошида Сичқону Чигиртка гўллиги, Мушук ёввойилиги, Тулки айёрги, Бўри йиртқичлиги, Қоплон киборлиги абасдир. Шунинг учун ҳам Сичқон думи, Чигиртка жажжи қаноти, мушук тийрак кўзи, Тулки гўзал териси, Қоплон ғайрат-қудрати ва дов чангали қисмат ҳукми қошида ҳеч нарсага арзимайди. Уларнинг хасу ҳашак, қуму тупроқ, тошу кесакчалик ҳам қадри йўқ. Чунки, айнан шулар хандақни кўмид юборишиди. Унинг ўрнида мунғайган тепалик қолди холос. Тақдир шамоллари эса зоҳирان Сичқон чий-чийи ва Мушук миёвлаши каби bemажол кўринса ҳам, ўз ботинида Бўри увлашию Қоплон наърасини яшириб тинимсиз эсаверди. Ахир, ғофиллар шамолнинг тепалик остидаги мунгли ингроқ ва ғазабли ўкирикларни олиб кенг дашту далалар бағрини саросар кезаётганини қайдан билсин?!

Аммо, Комрон Вали бошқа масала. Юқоридаги масалда у дикқат қилиши лозим бўлган мухим жиҳатлар бор. Масалан,

дараҳтнинг жадал улғайиши ёруғ дунё суури ҳамда саодатига ташна жондорлар шираси ва сахий қүёш шульасини эмганидан эканлиги. Аслида, бу ҳам унчалик муҳим эмас. Чунки, ҳамма гап ўша дараҳтдан узилаётган қизили тарамтарам нақшин олмаларда. Ахир, улар Комрон Вали пешонаси аралаш қаншарига кескин тарсиллаб урилмоқда. Бинобарин, олма ўзига хос ноёб қотиши. Рассом руҳан хотиржам бўлиши учун эса, худди юонон механиги ва математиги Архимед сингари “эврика” деб юбориши лозим. Бошқачароқ айтганда, ўша қотиши таркиби мўъжаз қабрга кўмилган нафсадан иборатлигини билиши - ўзлигини англаб, унга қўл силташи лозим. (“Эй инсонлар, У) сизларнинг қайсиларингиз чиройлироқ - яхшироқ амал қилгувчи эканлигингизни имтиҳон қилиш учун ўлим ва ҳаётни яратган зотдир. У қудратли ва мағфиратлидир”. (Мулк сураси) Танишганимиздай, масал фалакнинг сиру савдосидан хабар беради. Кўхна чарх алмисоқдан қолган бино экани, бандаларига инъом қилинган тўғри йўлдан адашиш залолатга кетиш ва муқаррар ғазабга дучор бўлиш эканига ишора қиласди. Демак солиҳ ва солиҳаларни ҳидоятга чорлайди.

Кўринадики, роман таркибиغا сингдирилган бу зарбул масал сайёр сюжет асосида яратилмаган. А.Дилмурод рамзли ҳикоялар хулосасини матал сифатида келтирмайди. Чунки у ошкора насиҳатбозлилар йўлидан бормайди. Аммо, мазкур қистирма эпизод мажозий маъно, киноя ва рамз етакчи бадиий восита экани, кўпқатламлилиги жиҳатидан қадимий масал ва маталларга яқин туради. Бизнингча, романда ўз жанрлик хусусиятини йўқотиб, бадиий восита мақомида қатнашган масаллар асар ғоявий мазмунини қиёсий йўсинда тўлдирувчи параллел сюжет линиясини ташкил этади. Демак улар ёзувчи ахлоқий-фалсафий концепциясини ифодалаш воситасидир. Умуман, сўнгги давр романчилигига рамзли ҳикоя (притча)ларга мурожаат қилиш ўзига хос анъанага айланаб бормоқда.

20. Тақдир ва тадбир

Романда қистирма эпизод сифатида келтирилган “Турналар” ҳақидаги ривоят ҳам характерлидир. Маълумки, П.Қодиров Лочин образи орқали Гавҳаршодбегим ўртанишлари ишончлилигини таъминлаган эди. Лочинни Турна деб олган А.Дилмурод эса, бу эпизодни бир қадар кенгайтиради. Яъни Турна бошпанаси қоя тепасида - фалак тоқига яқин жойда ўрнашган. Таассуфки, ўша мўъжазгина уяда ҳам ўзига яраша қувонч ва ташвиш ҳукм суради.

Бир-бирига суюниб қолган нар ва мода турналар тухумидан чиққан илон тақдирга тадбир йўқлигини тасдиқлашга хизмат қиласди. Бироқ, улғайиб кавакда яшаётган бу турқи совуқ барибир ўз аслига тортади. У дастлаб сигир эмчагига тиш ботириб, қон аралаш ним қизил сут эмади. Сўнг саватсимон уяга тирмашиб, палапонларни авраб тинчитади. Мода Турна бўлса, шип-шийдам уясида кулча бўлиб ётган лаънати ғанимини бурдалаб, жигилдонига жойлади. Аммо олишув пайтида заҳарлангани боис у ҳам жон таслим қиласди. Жигарбандлари ва жуфтидан айрилган, барча умидлари чил-чил синган, ёлғизликка мубтало нар Турна қабр тепасида қийиллаб чарх урган, ярадор бўлиб тупроққа бош қўйган ҳолат билангина ривоят яқунланмайди.

Турна қабридан бир ниҳол униб чиқади. У жадал ўсиб, тим сариқ атиргулга эврилади. Дастлаб ғунча, сўнгра эса гул бўлиб, ўз нафосати билан атрофга файз бағишлий бошлайди. Жайронлар унга ошифта бўлиб сакрайдилар. Аммо, Носирбой гулни шартта узиб сой бўйида соchlарини ўраётган Нафисага тутади. Алданганини кеч англаган оғир юкли қизалоқ бадномликка дош беролмай, жисмидаги икки жонни жарга улоқтиради. Ёруғ дунёга тўймагани учун унинг надомат ичра қоврилган руҳи мудом безовта.

Энди образларни кузатайлик. Илон - кавакда яшайдиган турқи совуқ махлуққина эмас. У ваҳший газанда нафақат кенг яйлов, балки ўзганинг мулки - қуш уясида ҳам ўзини эмин-эркин тутади. Беозор Сигир ва ҳимоясиз Палапонларга

зинхор шафқат назари билан боқмайди. Аксинча, маҳв этади. Пировардида ўзи ҳам муносиб жазосини олади. Ҳайратла-нарли жиҳати шундаки, у ҳатто ўлаётиб ҳам беозор бир жон умрига зомин бўлади.

Мўъжазгина қабрдан униб чиққан Атиргул рангиға эъти-бор берайлик. У тим сариқ тусда. Чунки сариқ гул биринчи-дан, мусибат меваси - айрилиқ тимсоли. Иккинчидан, қўхна олам (азал ва абад) бири кам эканидан огоҳ этувчи рамз да-ражасига кўтарилган. Сой - асов ҳаёт. Ўрилган соч – боғловчи ришта. Афсуски, у Жайрон – ошиқ йигитга эмас, илон – Но-сирбойга боғланади. Аммо, Илон образига юклатилган маъ-но шу билан тугамайди. Агар биз унинг оғзи сут аралаш қон эканига диққат қилсак, мазкур тимсол ботинида нафақат қўли қонга булғанганди Носирбой, балки фашизмга ҳам кучли ишора мавжудлигини англаймиз. Зотан, тошқинни шу икки манба келтириб чиқарган. Демак Сигир, Палапон ва Турна-лар - икки ўт орасида ўртанган ваҳшийлик ва жаҳолат қур-бонлари умумлашма образи. Оғзи карракдек очилган Жар-лик - ажал рамзи.

Аён бўладики, ривоят роман лейтмотиви, ижодкор эсте-тик концепцияси билан чамбарчас боғланган. Муаллиф ри-воятни “Гунча”нинг сурурий кайфият уйғотувчи драматик таранглигини таъминлашга хизмат қилдира олган. Чунки туш воситасида берилган ўша қистирма эпизод Комрон Валига асл моҳиятни ўз дилида пишитиш учун туртки беради. Демак А.Дилмурод ундан кучли бадиий эффект чиқаришга муваффақ бўлган.

Ифода етилган сари, мўйқалам ҳам равон юра бошлайди. Қалбда мавж ураётган ажиб кечинмалар турфа рангларга эврилиб, мато бўйлаб ёйилади. Тараплаётган оҳанг созлари ва ранг розлари рамзий ўзанда туташади. Биз ифоданинг буюк қудрати боис сувратдаги безовтаҳол шивирлар, қаҳру ғазабли нидолар, чақалоқ йиғиси ва онаизор оҳу фарёди қўр-қинчли шовуллашга қўшилиб янграётганини тинглаймиз. Комрон Вали чеккан тоғдай залворли дард, мўйқалам ва бўёқ билан сирлашиб тиним билмаган беором кун-тунлар самара-

си. Зотан, у ижод лаҳзаларида тўлқин кифтида лопиллаб сузаётган бешик ва титраб-қақшаб унга талпинаётган Роҳила отин қадду бастини бемалол кўрмаса, ифода бу қадар етилмас, мўқалам ҳам эмин-эркин ҳаракат қиласди.

Роман қаҳрамони Комрон: “Ёлғон соясида соялаб семиргандан кўра, ғараздан холи рост чангалида бўғилиб ўлган афзал”, дея таъкидлайди. Дарҳақиқат, рассомлик аввало, сарвари олам ато этмиш улуғ сарват. Қолаверса, янги асар бу муноғиқлар даврасида ўтириш ва улар ялоғидаги ювинди татиш азобидан қочиб, холи масканда чекилган руҳий зўриқиши, теран идрок ҳамда ҳодиса кўламини аниқ-тиниқ ҳис этиш ҳосиласи. Чунки, адашмай нишонга урмоқ жўн юмуш эмас. Юқоридаги омиллар ўзаро уйғунлашсагина сўнгсиз дилгирлик ва оғриқларни ягона нуқтага жамлаш ва нозик ифодалар билан майнин қовуштириш мумкин. Ахир, энди ёввойи тошқин пишқириғини олис ўлчамлардан ранглар зоҳири ва ботинига кўчириш керак. Шундай ифода лозимки, у нафақат асов тошқин янглиғ кўнглимида тўполон кўзгасин. Балки, дўмбира ноласи ва тоғу тош наъраси билан узвий бирикиб, маҳзун илтижо бўлиб янграсин. Бинобарин, рассом шунчаки ранг танламайди. Ширин уйқу баҳридан ўтилган ижод ва илҳом лаҳзаларида у ҳовуч-ҳовуч дардга эврилади. Одатда, бундай кезларда унинг ихтиёри ўз назоратидан чиқади. Эҳтимол, адабиёт ва санъат аҳли табиатида кузатилувчи андак савдойи феъллик ҳам жунун йўргагидир. Демак ижод ширин орзиқишигина эмас, айни пайтда ифода жозибаси билан куч ва иродада бирикувидир.

Дарҳақиқат, ижод аталмиш гўзал маъвода буюклик чўққисига оддийлик сўқмоғи орқалигина юксалиш мумкин. Бу сўқмоқ шавкат ва дабдаба ҳиди анқийдиган манзиллардан йироқ, холоскор гўзаллик ифорлари бўйлаб ўтади. Безовта қалб ёққан шамчироқ руҳни нурафшон этиб, кечинмаларга ҳарорат баҳш этади. Агар, асл мақсад ўзингни кўрсатиш истаги, таъма ва хушомад тамойиллари эмас, балки ҳақ ва ростга йўғрилган, китобхон (томушабин)да завқ-шавқ уйғотишга қодир бўлмаса, ифода асносида хом-хатала атала юзага чи-

қади. Ранглар ҳароратдан маҳрум, ҳақ ва ҳақиқатдан йироқ, нафосат туйғуси уйғотишдан мосуво бўлса, маҳсулот ҳам пулфакдан фарқ қилмайди. Чунки, соқов оҳанг ва совуқ ранглар ўз сўқир ижодкори маънавий оламини ошкор этади.

Шубҳасиз, ижод ҳам маҳсулот. Бироқ, асл санъат асари зинҳор бозорбоп бўлмагай. Чунки, у неча бор ўзида ўлиб тирилган ва буни ҳаёт чорлови деб англаган мискин соҳибининг бор-бисоти. Зотан, у хос харидор тилайди. Харидорки, нафақат тошқин ва унинг жабрдийдаси, балки мусаввир ҳолрұхиясига ҳам эврила олсин. Айниқса, “Тошқин” бир-бири билан ўзаро чатишган, ягона тизимга бирлашган бадиий изчил картина. Агар, ундаги ўша мувозанат бузилса, парокандалик юзага келади.

21. Имдод

Кажрафтор чарх ўйинлари алмисоқдан қолган. Масалан, дон-дун бозори ёхуд күшхонани олайлик. Бу ерлар савдо-сотиқ билан оввора оломон билан тиғиз. Каппону саллоқхонадаги шанғиллашлардан қулоқ қоматга келади. А.Дилмурод мазкур майдондаги иккита манзарага диққатимизни жалб этади. Улардан бирида кимдир занг босган пичноқ тифини така бўғзига зўр бериб ишқалаётгани, иккинчисида эса аллаким хуш-хандон қўшиқ хиргойи қилиб дудама пўлат ханжар чархлаётгани акс этган.

Агар син солиб қарасақ, темиртак пичноқни кулликланган така бўғзига сермаётган кўса қассоб унинг бўғилиб маърашлирига мутлақо бепарво. Биз чархланаётган ханжар бежирим сопига эмас, балки юпқа ва кескир дамию чархловчининг укки кўзларига қарайлик. Ажабо, ханжарлардан бирини занг босган бўлса, иккинчиси яп-янги. Эгаларидан бири кўса бўлса, иккинчиси уккикўз. Кўса жон олишга зўр бераётган бўлса, уккикўз бу юмушга обдон ҳозирлик кўрмоқда. Бинобарин, унинг чархи ҳам алмисоқдан қолган. Буларнинг асл мақсади хосиятсизлик, айёрлик ва алдамчилик белгиси бўлмиш кўсалик ва йиртқичлик рамзини билдирувчи чақчайган кўзларга ишора қилиш орқали ифодаланган.

Энди дикқатимизни ўша манзара-ҳолатдаги яна икки нуқтага қаратайлик. Биринчиси, бўғизланаётган таканинг пешонаси. У қора ҳам, оқ ҳам эмас, балки ола-була. Яъни така толеи кулган ҳам, пешанаси шўр ҳам эмас. Чунки, адаб ҳаётни фақат қора рангларда кўрмайди. Аслига мутаносиб бўлмаган бундай нигоҳ унга ғоятда жўн туюлади. Зотан, ҳаёт ғоят мураккаб, инсон хатти-ҳаракатларини ҳамиша ҳам тушунириш ва изоҳлаш мушкул.

Иккинчиси, чархланаётган пичоқдан пориллаб учётган нарса. Бу одатдагидай қизғиши учқунлар эмас, балки нўхотдек кўм-кўк муз парчалари бўлиб, савдо-сотик билан овора халойиқ пойига сочилимоқда. Қизик, барчаси ноодатий ҳоллар. Бироқ, ҳамма гап ўша муз ботинидан уфураётган изғирин ғоят лоқайд ва бепарво қаршиланаётганида. Ахир, оломон бепарво экан, пичноғини қайраётганлар хуш-хандон қўшиқ хиргойи қилмай нетсин. Демак шовқину шанғиллашлар бари қундадик ташвишлар, узоқни кўра олмаслик аломати. Бинобарин, бозорга ҳам Санам оралаган. Шундай экан, унинг тупроғи тиззадан келмай, йўллари текис ва равон бўлсинми.

Комроннинг нигоҳи беихтиёр кунботарга оғади. Зотан, Фарбда пастқам панжарали чайлалар тизилган. Уларнинг бари силлиқланган ёғочу тахтадан ясалган. Эътибор беринг, ҳарқанча силлиқ бўлмасин, ёғоч-тахта у қадар мустаҳкам хомашё эмас. Нега шу қадар кўп омонат чайлалар пастқам қилиб қурилгану барчаси панжарали. Шубҳасиз, буни англаш учун ичкарига нигоҳ ташлаш керак. У ерда биз қийғир, қузғун, туюқуш, қурбақа, ёнарқурт, кўршапалак каби жондорларни учратамиз.

Қийғиру қузғунлар ғоятда безовта. Улар ҳатто бир-бирини патлашга ҳам ҳозир. Кўкрагида тожи бўлмаса-да, кекса туюқуш ҳаволанади. Ўзи ҳеч қачон учишни эплолмаган, боз устига бир пайтлар бақувват бўлган оёқларидан мадор кетган бўлса ҳам, жондорларга парвоз фанидан сабоқ бериб чуғурлайди. Ола-бужир бақа қуриллаши бировга хуш ёқмаслиги аён. Бироқ у кучаниб вақилламоқда. Эҳтимол, ўзи яшайдиган сассиқ кўлмак ёхуд тановул қиладиган ҳашоратлари

таъмини алқаётган бўлса керак. Жимжилоқ тахлит жондор бўлмиш ёнарқурт курсоқ ташвиши ҳам оламча бор. Қолаверса, у қадрдан санаётган ўша кўршапалакнинг на ҳашорат, на қушлиги тайини йўқ. Боз устига, ёруғ дунёни ҳеч қачон тўкис кўролмай, эшитганини рост билиб кетаверади. Мусаффо тонг ва нурли кунни эмас, балки шому туннигина севади. Макони ҳам қандайдир ташландиқ ковак ва пана-пастқам жойлар. Ажабо, ёнарқурт нега ва қандай луқма илинжида кўршапалак билан суйканишмоқда экан.

Биз қирғий ва қузғунлар қанотидаги мис ва кумуш ўйинчоқлар, туяқуш тўшига қадалган тўғнағич ва маржонга эътибор берамиз. Шунда бақа ниманинг илинжида эканлигини англаймиз. Демак ёнарқурт ва кўршапалак мўлтираган нигоҳлари ҳам шаффоф баргли нилуфарга тикилгани шубҳасиз. Энди биз безовта потирлаб сакраш, бемаъни ғурур ҳамда тизза букиш, кучаниб қуриллаш ва чуриллаш, суйканишу мўлтирашларнинг бари нафс илинжида эканини биламиз. Таъмагирлик макону масофа билмаслигини яхши англаймиз.

Демак А.Дилмурод кунботардаги омонатлик, сирти ялтироғу ичи қалтироқликдан шунчаки сўз очмаган. У китобхоннигиҳини Шарқнинг дунёни ёруғ рангларда кўрувчи юксак фикри, мусаффо тонг ва нурли кунларга талпинган жўшқин кўнглига қаратишни тилаган. Бинобарин, адаб қалби ер тубига чўккан ўпқонлар гувиллаши ва самовий бухронлар оҳанрабосини аниқ-тиниқ ҳис этади. Заминга осудалик, инсонга далда беришга шошади. Фалакнинг ҳеч буржига сариқ атиргуллар бодроқдай ёғилмаслиги, яъни хушомадгўйлик, ваҳшийлик ва жаҳолат урчимаслиги учун камарбасталик масъулиятини туйгани боис, имдодни манъавий-руҳий қадриятларимиз булоқларидан топади. Нафосатнинг муқаддас булоғу анхорлари шарқираб оқиб туриши ва ташна диллар чанқоғини қондиришини истайди. Китобхонни ҳақ ва ўзликни танишга азалу абад яхшию ёмонига кўнгил кўзи билан қарашга даъват этади. Шунинг учун, ғофил сафсатабоз (демагог)ларга бўлган нафратини ҳам яширмайди. Бундай кезларда у Румий, Навоий, Машраб каби классик шоирлар

ижодидан айрим байтлар келтириб ўз фикрларини тасдиқлади. Масалан, Бобораҳим Машрабнинг ушбу байтига қулоқ тутайлик:

*Қилди бу чархи фалак расвои даврон оқибат,
Бор-йўқум бўлди охир ерга яксон оқибат.*

Чарху даврондан шикоят қилинган ушбу поэтик гўзал байтда тириклиқдан кўзланган асл мақсад: ҳақ ва ҳақиқатни топмоқ - ўзликни таниш эканлиги ғояси илгари сурилган. Шунинг учун ёзувчи унинг таърифидан сўз очганида: “Заргар сандифида авайлаб асралган мўъжаз ёмбидек гўзал, баҳорий абри найсонлар шиддатига тўйган шалола каби жўшқин ва равон байт... руҳни поклашга хизмат қилувчи сара ва жонли сўзларда, фақат теран мазмун эмас, нафис товланувчан бўёқлар ҳам жамлиги айниқса ҳайратга молик”, деб ёзади.

Кўринадики, Комрон Вали мумтоз ғазал бўстонига интиқ назар солиб, унинг сехрию меҳридан мутаассир бўлган. Нафақат ғазал, балки азиз алла, лазиз термаю достонларимиз табиатига хос рангу оҳанглардан баракали фойдаланиб “Тошқин” туркуми кўркини оширишга интилган. Чунки, тошқин биринчи навбатда Яратувчи қудратининг нишонаси. Демак маданий меросимиздан баҳрамандлик зулму жаҳолат пичоғини қайраётган кимсаларга улуғ қудрат ичра пинҳон қаҳру ғазаб нақадар қаттол эканини англатиш, улар устидан ҳукм чиқаришда жуда кўл келган. Рассом руҳини тиниклаштирган, тафаккурига қанот берган, кўнглига ҳовуч-ҳовуч ойдин шуълалар тўкиб, мўйқаламига куч бағишлаган.

А.Дилмурод бегоналашувни инсоннинг ўз ақлию кўнгли ўртасида довдираб яшашида кўради. Шунинг учун, туркум ёлқини фўр оломонни теран мулоҳазакорлик, ақл ва кўнгилни уйғунаштиришга даъват этади. Адибнинг ошкора панднасиҳатдан холи танбеҳу таъналари ҳар қанча аччиқ бўлмасин, китобхонни ранжитмайди. Аксинча, бениҳоя ўз ўрнида қўлланган, самимий хайриҳоҳлик руҳи билан йўғрилган сўзлар шивири қулоғимизга аниқ-тиниқ чалиниб, бизга руҳий далда, илиқ маънавий мадад беради.

22. Түфён

Хулкар картинаси: Мерган феъл-атворини чуқур шарх этувчи улуғвор картина. Бу манзара-лавҳада тошқин етаклаб келган қабоҳат даҳшати бор бўй-басти билан намоён бўлган. Дўмбира маҳзун оҳангларига чулғанган асар марказида поёнсиз кенглик ичра алоҳида кенглик бўлган Хулкар - Дамин полвон тулпори тасвирланган. У ложувард осмон гумбази ва муazzам замин оралиғида. От ёллари майин ва бўлиқ. Бир пайтлар мағрур чопган кезларида улар худди қиз сочларидек ҳилпирарди. Зотан, Хулкар пойга ва улоқда доим ғолиб чиқиб, хожасига чексиз ғурур бағишилаган.

Бўёқлар туёғидан ўт чақнаган бедов кулликланиб, бўғзиға пичноқ тортилишига хос ғусса ва ҳасратни ифода этиб ҳаракатга келади. Улар саман хирқирашидан кўксини чоклаб юм-юм кўз ёш тўқаётган Мерган ноласи ва ақиқ лабларини сирли табассуму ажиб қониқиш безаган Санам ҳамда Носир Охун мамнун шивирларини жонлантиради.

Дарҳақиқат, Комрон дилини чулғаган туғёнда турфа овозлар жўрлашиб янграйди. Энг баланд пардалардаги бўзлов - суюкли тулпоридан айрилган Мерган ноласи. Бинобарин, картинада улкан рамз мужассам. Зотан, Хулкарнинг ўлими - эл умид боғлаган барча бахту тахт қулаши нишонаси. Ҳа, фашизм вабоси ва ака-укалар жоҳиллиги - нажот тилаб инграётган не-не умидларни бўғизлаганди.

23. Сезимлардаги тебранишлар

Чумоли картинаси: Киндик қони томган қадрдан қишлоғини бир умрга тарк этароқ, қалби нотинч шоири аъзам Машраб: “Булбул эрдим қилди ғам охир гулистондин жудо”, дея мардона ва моҳирона лутф этганди. Бу ҳикмат сўлим бўстонини оғат сурони маҳв этган Комрон руҳиятидаги мусибату туғёнларга эш. Рассом яратилажак асар ботинига бутун вужуди билан сингар экан: “Оҳима маҳшаринг била ҳам етти дўзахинг куяр” сатрларида машрабона изтироб ва ғамни

теран ҳис этади. Неча аср муқаддам туғилган сатрларда гирмон ғавғосига әргашиб келган тошқин туфайли бутун олажуз қавми ва унинг бир халқаси бўлган Комрон оиласи қисматида рўй берган ўпирилишу чўкишлар моҳиятига нозик ишоралар мужассамдек эди. Уларни қалбига нақшлаган рассом бағрида сирқирайдиган эски яраларга малҳам, тилимланган юрагидаги ачишишлардан халос бўлишга далда, ўзгача меҳр ва малҳам туюди. Машраб сетори фифони ва Вали бахши дўмбираси нолишлари ўзаро кўшилиб рассом сезимларида қовушади. У ҳар бир сонияда вужудини чулғаган эҳтирос ва қийноқлар зарбини туйиб нафас олади. Комрон алам ва армон ўтида тобланган ижодкор қалб улкан кашфиётлар қилишга қодир эканига имон келтиради. Сўздаги ботиний рангларни кўнгил кўзи билан кўрган, оламу одам қисмати бўёқлар меҳварида барқарор эканини англаб, ҳайратини яшиrolмай қолган кезларда мардона наъра тортади. Жафокаш дунё ҳамдарди бўлолган ғазал ва мусиқа сеҳрига хос бўёқлар Роҳила отин қисматини моҳирона чизишга камарбаста бўлади.

Онгли зўриқиши шундай кечадики, Комрон хаёлини олис кечмишдан узмаган ҳолда, жонини сетору дўмбира нолаларига жўр онаизор қалби ўртасига тикиб мотамсаро дамларга хос хўрсиниқ ва санчиқларни ягона фокусга жамлайди. Тўлиққан руҳ ғуссакаш ифодаларни безовтаҳол ҳаракатга келтиради. Елкасига бесўнақай қоя ортмоқлаб, олисдан-олис манзилни кўзлаб бораётган жимитдай Туячумоли тасвири пайдо бўлади. Дарҳақиқат, чумоли имконсиздай туюлган юмушни бемалол уddaлашга қодир бардошли, сабр-қаноатли заҳматкаш жонивор. Бинобарин, у нафақат чидам, қатъият, ғайрат-шижоат, балки самимият ва қаноат тимсоли бўлишга ҳам лойиқ. Шубҳасиз, сувратдаги укпар булувлар бағрини ёриб ўтаетган нур толалари ғоятда нозик. Бироқ, айнан ўша нафис нур рассом назарда тутган муддао мантигини теран ёритиб юборган. Демак шуурий зийраклик руҳий тўлғовларга мунтазамлик мақомини бериб, туғёнлар бутун бўй-басти билан матога кўчган. Натижада, тошқин ҳақидаги марсия - туркумга доир “Чумоли” картинаси юзага келганди.

Чиндан ҳам, Румий ҳазратлари айтганидай, күнглида адашмай ижод дардини чекаётган инсон руҳи - чақмоғу гулдираклар ваҳима солиб бош күттарган уммон, жисми - ногаҳоний ҳолдан руҳланиб олға интилаётган кема. Демак Румий маснавийлари ва Машраб ғазалларида пинҳон маъно ва латиф оҳанг рассом дилини мафтун қиласиди. Шунинг учун ҳам у бутун кўз нури ва юрак қўрини битиклар оҳанрабосини нафис бўёқларга жо этишга сафарбар эта олади. Ранг ва бедор оҳанглар уйғунлашувидан сайқал топган картина гўё ягона мусиқий куйга эврилади.

Не-не энтикишлардан сўнг, тириклик уйи ва кўнгил иқлимини сабру қаноат офтоби ёритади. Албатта, мароқли лаззат онларидан сўнг жунун шашти сусайиб, рассом осуда тортиб қолади. Бироқ, рангу оҳанг бўлиб матога кўчган сўз ва маъно қолади. Демак инсон руҳи илҳом қучоғида мовий осмон кенглиги, тоғлар салобати, боғу роғлар яшиллигига хос ажиб мусаффолашган дамда олис кечмиш аро поёнсиз йўл очилади. Бу йўл кўнгил иқлими қоқ ўртасидан, аммо аччиқ оғриқ, оғир қийноқ, ажиб титранишлар билан ўтади. Ҳа, охиратга армон тоғини орқалаб кетган онаизор паришон чеҳраси ва мунгли нигоҳлари билан бир зум дийдорлашиш учун ранглар дахлизиз чегарасини бузиб ўтиш, ифодаларга жон бағишлиш лозим. Бироқ, токи изтироблар зарби туйилиб, ифодага қўшиб юборилмас экан, у зинҳор жонланмайди. Шарҳ тўқис бўлиши жўн юмуш эмас. Астойдил интилаётган одамга маънавий мадад лозим. Комрон учун Худонинг қўллови, мозийдан келажакка назар ташлаган Машраб сингари боболар руҳи ана шундай имдод вазифасини ўтайди.

Дарҳақиқат, юрак қўри тўқилган суврат рассомнинг соғинчдан орзиқиб тўлиққан дилига юпанч. Аммо, бу тасалли галдаги чегарасиз қийноқлар дебочаси ҳам. Чунки, туркум тўла якунланмас экан, Комрон сезимларидағи тебранишлар тиним билмайди.

24. Картина алёри ва ранглар рақси

Хомила картинаси: Бу картина орқали тошқин руҳида жам барча оғриқлар залвори қайта туйилади ва у мантиқ тарозисида тортилади. Жар қирғоғидан аламзада лочин мисол қулаган ва мўлтираб жони узилаётган Нафиса. Гулдек сўлиётган дамларда унинг рухсорини қуршаган соя тасвири. Бу шўрликни мудҳиш ният сари ундаги изтироблар, бағрини ўйган дард-алам сабабчилари ҳийла-найранглари ифодаси. Севгилиси қалб туғёнлари, ўша пайтда унинг дилида акс садо берган беҳол ингроқлару аламли нидолар жаранги. Хуллас, ифодалар қатига инсон қадр-қиммати ва ор-номуси билан унинг кушандаси бўлган ёлғону кибр ўртасидаги омонсиз қураш тушунчаси сингдирилган.

Тошқин билан боғлиқ оғриқларни кўплар аллақачон унугтишган. Аммо, ўша дамлар имон-ихлоси сарбаланд, ғайрат-шижоат, сабр-бардош билан тер тўкаётган Комрон хотираларида ҳамон тирик. Уни бўғзигача ташвиш ва ғурбатга кўмган, сал бўлмаса суюгини сил қилаёзган дардлар эса, асл дардкаш фаросат тарозусида тортилиб, фаҳм нигоҳи билан кўрилади. Шундагина куйиб-ёниб ўй сурган, туркум тизими-нинг ҳар бир муҳим ҳалқаси ёруғ дунё билан юзлашганида терисига сиғмай қувонган рассом ҳоллари олайна-ошкор бўй кўрсатади. Ботин қулоғимизда марҳумлар дилида кечган ва бутун борлиқни қамраган нидою видо, беҳол ингроқ, оғир хўрсиниқлар жаранги акс садо беради. Ичкари қулоғи кар Аливой Салим, Семизвой сингари гумроҳлар эса, расмлар алёрини тинглашга ожиз. Демакки, уларга: ранглар сеҳрига ипсиз боғланган мўйқалам соҳиби чеккан дарду ситамлар, юрак ютишлар ҳам, боқий ҳаёт зийнат-жозибаси замирида ҳалоскор қудрат завқи мужассам экани ҳам б е г о н а. Ахир, улар олам меҳвари нафосатдан иборатлиги, ҳаёт гўзаллик туфайли боқий ва мукаррам эканини қаердан билишсин?

Дарҳақиқат, бўёқлар - дунёни маърифатга ундан, қалбни адолат қўёшига ошно этувчи қудратли омил. Изтиробли сўзга кўчган бўёқлар эзгулик ғалабаси ва жаҳолат мағлубияти

муқаррар экани ниҳолини китобхон қалбига қадашга қодир. Чунки унинг ҳар бир чизгисига орзиқиши жозибаю ҳайрати, жасорату соддалиқ, қувонч ва эҳтирос чимдим-чимдим синг-дирилган.

Комрон Вали чор атрофда хол-хол сочилиб ётган турфа ранглар билан тиллашади. Чунки, ўша ранглар одам боласи табиатида мужассам барча нафосату дағаллик, ғаму қувонч, эзгулигу разолатдан ийманиб роз айтади. Ранглар дарду ду-нёсидан эса, оҳанглар ситилиб чиқади.

Бизнингча, Санам қувноқ қаҳ-қаҳаси ва Комрон мунгли нидоси азал ва абад ҳикматидан сўзлайди. Масалан, биз қис-қа масофа (макон) ва бир инсон умри (замон)ни олиб кўрайлик. Одам боласи умри ўша вақт ва қисматга тобе эмасми? Келинг, энди вақт ва масофани узайтириб кўрайлик. Энди шу икки тушунча қаршисида нафақат кенгликлар ситилиб ёрилгани ва тоғлар чўккани, балки юксакларни бодроқдай қопланган ёритқичлар ҳам бетўхтов суратда бир-бирини маҳв этишига шоҳид бўламиз. Ҳа, чиндан ҳам ҳайратланарли. Агар, ўзимиз ҳам ана шу ғаройиб олам ичра бир сурат эканимизни англасак, ҳайратимиз чандон ортиши шубҳасиз.

Шошманг. Аслида, биз қай манзилда муқим эдик. Наҳотки, сарғая бошлаган ўт-ўлан ва тиканак қоплаган сайҳонлик сари инган бўлсак. Ёки калхатлар гўшасига бош олиб кетдик-микин? Эҳтимол, шундайдир. Ахир, ҳозиргина йиртқич жон ҳолатда қичқирганини эшитдик-ку. Ана, у қирралари оч пушти, ҳошиядор баҳайбат қанотларини силкитмоқда. Қанотлар бир дам күёшни елпифич янглиғ тўсисиб ўтди. Йўқ, сиз ҳаво ҳам хиёл тебранганини илғадингизми?

Андак ошиқдик шекилли. Ахир, калхатлар диёрида издиҳом не қилсин? Аммо, у безовта чайқалаётгани аниқ кўриниб турибди-ку. Манави дуркун ва барно қиз ким бўлди экан? Унинг тонгги шабнам чайган гул баргидек бегубор чехрасига бир қур эътибор бердингизми? Мунча интиқланиб тикилмасангиз. Юрагингиз темирчи босқонидай гупиллагани нимаси. Сиз олудек қирмизи ғунча лабларга маҳлиё бўлманг. Салзингил солиб қаранг. Ақлу хушдан айрилишга эрта. Ахир, бу

дилдор нега издиҳомга қўшилмаяпти. Боз устига, мунғайгагнича хаёл сурмоқда. Унинг гўзал кўзлари меҳварига чўккан не бўлди. Наҳот, беканор алам ва армон бўлса. Унда биз айрилиқ жабру жафосида ўртанганд ҳижронзада ошиқлар диёрига келган эканмиз-да. Шошманг, йигит лабларидан учган шивир зарбига оғир титранган не бўлди. Ажабланманг. Ахир, ошиқ нидоси маъшуқа қўнглини орзиқтирган ва қароқларида ўт чараклаган онда бутун борлиқ титрамасми.

Манзаралар айқаш-уйқаш бўлиб кетди дейсизми. Йўқ, азизим. Сизнинг қаршингизда турфа бўёқлар юзмоқда. Ниҳоят, муқум турган манзилимизга қайтайлик. Ахир биз туркум лавҳа-манзаралар қаршисидамизку. Сал фурсат олдин эса, маконий чегарани кесиб ўтиб, таассуротлар оламига кирган-дик холос. Шубҳасиз, биз дунё айвонидаги ранглар рақсини томоша қилиб қайтдик. Танишдикки, у масканда мувозанат бузилмаган. Зотан, ҳар бир чизги аниқ кайфият-ҳолат ифодасига камарбаста. Штрихлар меҳваридан эса, маҳзун куй таралмоқда. Англаган бўлсангиз, чирпиниб тер тўкаётгандардан бир қисми бепоён кўк сарҳадлари, иккинчи бирлари метиндай қаттиқ замин қаъри сари йўл солган сойирлар эди. Биз учинчи тоифа одамни ҳам кўрдик. У ёлғиз турар, атрофга гоҳ қизиқсиниб, гоҳ пешонасини тириштириб боқарди. Асаб торлари таранглашган бўлишига қарамай, бўёқлар дийдасидан таралиб, авж пардаларига кўтарилаётган ҳол қўшигини тингларди. Алёр эса, кўхна дунё азалу абад ранжу маломат маскани экани ҳақида эди. Бу одам дала-даштда не юмуш билан банд. Нега у безовта бўлиб илжаяди дейсизми. Асло парво қилманг. Бу ҳам сойир. Фақат, у қўнглида ястанган сароб водийсида адашган. Демак дарага хаёл оғушида кириб қолган.

Чунки у кутилмаган ғаройиб ҳолатларни кечиниши ҳам, баъзан ҳушини ўнглаб олиши ҳам табиий. Ўзингиз ўйланг. Банданинг жисму жони бор бўй-басти билан оламга тегишли эмасми. Орий рост. Аммо, қанчалар муazzзам бўлмасин, борлиқ ўша жисму жон ҳар бир ҳужайрасида муқум яшashi ҳам айни ҳақиқат. Тасаввур қилайлик, юқорида эслатилган сароб

водийси күнгил иқлимидан жой олган. Ўша маконда кўрган-кечирғанларимиз моддий ва руҳоний дунёмизга бирдай тегишли. Бинобарин, улар азалий ҳамда абадий мўъжизалар силсиласига ҳамнафас. Унда Комрон ҳуду беҳудлигига ҳеч қандай қовушмайдиган жиҳат йўқ. Бошқачароқ айтганда, Комрон турли рангларга хос сеҳру жозиба бутунлигидагина мавжуд бўла олади. Демак айни бир қаҳрамонда ўтмиш, бугун ва келажак (хотира, реаллик ва эҳтимол тутилган реаллик); туш, хаёл ва ҳақиқат қоришиб кетиши табиий жараён. Бинобарин, инсон муракаб яратиқ ўлароқ, ўз дунёсига турфа оламларни сиғдира олади.

Тўра Охуннинг қишлоқ зийнати бўлмиш қандак ўрикларнинг асалдек ширин мевасидан татиганда қорни оғриб, уларга кучаниб тош отиши, илдиз-пилдизи билан қўпориб ёқиши ва кулинни кўкка совуришга фармойиш беришида илмоқли сўз ва иборалар мужассам. Зотан, Вали бахши эккан бу ўриклар бекорга қишлоқ файзи эмас. Қолаверса, уларнинг мевасини татиганда Тўра Охун қорни қулдирашию Санам хавотирланиши бежиз эмас. Чунки, бу ўринда гап шунчаки мева ҳақида эмас, балки Вали бахши халқ дилига эккан туғён дарахти хусусида кетмоқда. Муаллиф ўша исёнкор куч қаршисида ҳар қандай нокас довдираши муқаррарлиги ҳақида сўзламоқда. Қизиги шундаки, Комрон фожиа тасвирини эмас, балки томошабин (китобхон)да ғашлик кайфиятини уйғотувчи, ғуссали можарога мойил карикатура чизади. Ҳазиломуз қитмирлик билан душманларни бепичноқ сўйиш - хатарли йўл, албатта. Бироқ, дилини ўртаётган аламу армон ўтининг тафтини бошишни тилаган рассом ака-укаларни кемиравчи сичқон қиёфасида чизишдан тийилолмайди. У ўзаро қовушган, ўйчан ва истеҳзоли ранглар марсияси меҳварига умиду тасалли уйғотувчи ғуссаю армонларини жойлайди. Демак рассом жисму жонига хотиржамлик бағишилаган “Хомила” картинасида зиддиятли кечинмалар акс этган. Унинг ҳар бир чизгисида ўзига хос теран мантиқ, беҳудуд кенглик мужассам.

Назаримизда, юқоридаги ҳолни тушунмоқ учун ёзувчининг “Фано даштидаги қуш” романидаги Бўзтой билан “Ранг

ва меҳвар”даги бўзбола Комрон бир-бирига икки томчи сувдай ўхшасига диққат қаратиш лозим. Чиндан-да, улар ҳақ йўлдан адаштирилгани, ноҳақлиқдан тинкаси қуриб таскин истагани жиҳатидан эгизак. Қайғули хотиралар бўғзида аламли бўз бўлиб қотгани, беун бўзлагани учун бўзбола. Юрагига аламу армон ёшлари мильт-мильт томаётгани учун кўкалдош. Бинобарин, ака-ука бир бўлиб мурғак бўталоқлар бўғзига ханжар қадаганди.

Дарҳақиқат, А.Дилмурод романчиликдаги услубий изла-нишларини янада теранлаштиришга интилар экан, “Фано даштидаги қуш”¹ романидаёқ жаҳон романчилиги тажрибалини ўзлаштиришга, уларни Шарқ адабиёти, хусусан, Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асари, Жалолиддин Румийнинг “Ичиндаги ичиндадур” рисолалари билан уйғунлаштиришга, фикр ифодасида тимсолларга таяниб иш кўриш, мажозлар тилида сўзлашга ҳаракат қилган эди. Романда инсон руҳиятининг икки олам ўртасидаги талпинишлари, нафс комида ўз-ўзида адашган, алданган ва аслига қайтишга интилаётган кимса изтироблари қаламга олинади. Худбинлик, хиёнат, қабоҳат, журъатсизлик кескин қораланади. Эътиқод бутлиги, ирода мустаҳкамлиги улуғланади. Тарихий шажаралар билан пайвасталиқ, кўнгил тилаги йўлидаги фидойилик, болаликка хос покликни асраш, Яратганни таниш мумкин, - деган фикр руҳият манзаралари орқали ифодаланади.

Ёвуз ниятли кимсалар томонидан ўтмишидан жудо қилинган, болалиги ўғирланган, ўй-мушоҳададан маҳрум этилиб, жаҳолат комига ташланган, ақидапарастлик гирдобида маънавий инқирозга гирифттор қилинган Сайдбек Умар ўз-ўзини тафтиш этади. У Ёдгор валий кўмагида – воситали таъсир остида ўнгланади.

Ҳар бир босган қадамида иштиёқ ва ғайрат намоён, дилида Куръони Карим жо бўлган Ёдгор валий Сайдбек Умарни ҳидоят сари бошлайди, кўнгил иқлимига олиб киради. Натижада, Сайдбек дилида азалдан мавжуд, аммо ғубор босган майллар уйғонади. Унда кутлуғ она тупроқ, илоҳий шафоат

¹ Асад Дилмурод. Фано даштидаги қуш. Роман. Тошкент. 2002.

ва саодатдан яралган ўн саккиз минг оламни таниш, Яратганинг қудрати олдида итоаткорлик пайдо бўлади. Дилига тушган илоҳий нур тажаллийси унинг шуурини ҳам уйғотади, тасаввурини ёритади. Шунинг учун ҳам у роман воқеалиари кечაётган давр – яқин ўтмишда туриб олис мозий ва келажакни ўз қўнглида бирлаштира олади.

Кўнгил кўчасида адашган Сайдбек ўтмишнинг улуғвор хотираларига қайтиб, ота-боболар меросидан дилида таскин, руҳида қаноат, қалбида ғайрату сурур туюди. У мозий сабоғи орқали ўзида теран бир қатъият уйғонганлигини англайди. Натижада, унинг қаршисида бир пайтлар шафқатсиз тақдир ҳукми ила ёпилган қопқалар қайта очила боради. Хотираларида эса ўз болалиги – Бўзтой қиёфасида жонланади. Сахий ва холис ҳомий Энабоши Кўкбўри қўнглига шиддат ва шижаот бағишлайди. Алалоқибат, унинг қалбида эртадан умидворлик туйғулари куртак ёзади. Бошқача айтганда, роман қаҳрамони Оллоҳни ҳабиб-дўст тутиб, азиз аждодлар руҳидан мадад олиб, билиб-бilmай қилган гуноҳларига тавба қиласиди. Сайдбек болалигини ўғирлаган, умр йўлини нотўғри ўзанган солган нокаслар билан алоқасини буткул узишга аҳд қиласиди. Хиёнат саҳросидан қайтиш орқали икки дунё саодатига ноил бўлишдан умидланади. Кўнгил иқлимига теранроқ кирган сари, у қалб ардоғидаги азиз бисотларини йўқотганлигини англай боради, афсус-надомат чекади. Эндилиқда нафақат ўзи, балки олам ва одам тақдирни хусусида қайфура бошлаган Сайдбек эзгу ниятлари рўёби учун мурувват сўраб Тангрига ёлборади. Яратганга шукrona билдириб, гуноҳларига истиғфор айлаган қаҳрамон бутун борлиғида илоҳий бир куч, шижаот пайдо бўлгани, истиқболи нурафшон кўрина бошлаганинги илғайди.

У хаёлан ўз тасаввуридаги кечмиши Бўзтой ва инсониятнинг эртаси Чақалоққа интиқ ҳолда яшайди. Хаёлидаги ҳабиби – Ҳабиба (Моҳина), Бўзтой ва Чақалоққа қўнглини ёради. Холис ният билан “тирилиб” келган Бўзтойга ҳам, “умр йўлдоши” Моҳинага ҳам, Чақалоққа ҳам фақат рост сўзлайди. Зеро, унинг қалби ўзида ўлмоқ, яъни поклик билан қайта ту-

ғилмоқни тилайди. Бу борада у шайх Ёдгор валийдан андоза олади. Ўз кўнглига яқинлашиб, бу бепоён иқлимни забт этган сари қаршисида саодат эшиклари очилаётганлигини кўради, ҳис этади. Олдинлари туйилмаган осудалик ва суур кўнглига далда беради. Худбинона интилишларидан йироқлашган сари кўнгил кўзи кенгроқ очила боради: қарахтлик ғурбатидан қутулиб, иймон ва инсоф кишисига айлана боради.

Роман воқеалари ва қаҳрамонлар хатти-ҳаракатлари гоҳгоҳ бошқа ўлчамлардаги оламларга, хусусан хаёлий Саодат мамлакатига кўчади. Бундай лаҳзаларда ҳам қаҳрамонларни ўзаро иноқлик ва қатъият, инсоний меҳр-муҳабbat, эртадан умидворлик сифатлари гўзаллаштириб туради. Машаққатларга бардошли бу бандалар пировардида Буюк қудрат эгаси томонидан муносиб тақдирланадилар. Руҳий эврилиш босқичини ўтаган Сайдбек Умар бундан теран қониқиш туяр экан, фано ва бақонинг ўзаро пайвасталиги ҳам аслида Яратганинг қудрати нишонаси эканлигини англаб масрур бўлади.

Тасаввур ва хотиралар олами билан реал дунё воқеа-ҳодисаларининг қоришиқлиги китобхондан бирмунча фикрий мушоҳадакорликни, мажозий образлар моҳиятини англаш йўлида ижодий зўриқишини талаб қиласди. Демак “Фано даштидаги қуш” романи ҳам руҳий олам ҳақида, аниқроқ айтганда, руҳий-маънавий тобелиқдан келиб чиқувчи жаҳолат, манқуртлик – ЁРТИЛИК фалсафаси инкори ва БУТУНЛИК ҳақида битилган асар эди. Айтиш мумкинки, “Ранг ва меҳвар” адабнинг шу йўналишдаги изланишлари янги чўққиси бўлди. Шу маънода, бу иккала романни ўзига хос дилогия санаш мумкин.

25. Истехζоли ишора

Қизиқувчан ва жуда эмоционал ҳайвон – маймун шимпанзе тасвири юракни увиштиради. Чунки, қафасдан қочган бу урғочи беланчакдаги гўдакни эмизади ва овутади. Шимпанзенинг думини ликиллатиб иршайгани ва тепакал тиззасига кўниб тилини осилтиргани ҳам таажжубланарли.

Қизиги, Маймун атрофида ҳаммаси бир хил кийинган ва сочлари қиртишланган аёлларни кўрамиз. Улар ўйноқи алёрга иргашлашади. Қўлларига даста-даста сариқ гул тутган қоши камон, юзи ширмон жононлар ғунча лаблари ҳазилу пичинг, ғийбату фасоддан бўшамай қиқирлашади. Қийик кўзларини ишвали сузишади. Шунда биз рассомнинг: асл ҳурлик ишқий эҳтирослар қули бўлишда эмас, деётганини англаймиз. Беихтиёр, қай бири маймунлигини ажратиш маҳол бўлган “одамсимон”ларнинг ҳар бири бир Санам эмасмикин, дея ўйлаб қоламиз. Қичиғи авж куй ва қўшиқлар оҳанги орқли А.Дилмурод ўзидан адашган издиҳомга истеҳзоли ишора қиласди. Шунда биз Н.Эшонқулнинг “Маймун етаклаган одам” китобини эслаймиз. Чунки, айни ҳодисага пинак бузмаётган муғанний ва хонандалар (кенг маънодаги қиёфасиз оломон) таажжубимизни янада орттиради. Шунда биз Н.Эшонқулнинг: “Адабиёт инсоннинг оғриқларидир”¹, деб ёзгани ва “Қора китоб”да инсон эътиқодини кўр-кўронга инкор этувчи жамиятни “ёлғон ва фаҳш салтанати”² тарзида идрок этганини эслаймиз.

Хўш, ясама кўтаринкилиқдан холи мунгли ва вазмин оҳанг ботинида қандай залворли маъно яширин. Назаримизда, муаллиф билиб-бilmай кўнгил қўрғонини хиёнат ва риё ихтиёрига топширган айрим аёллар ҳаёти, мунгли тақдири, аянчли ва мавхум умрига ишора қилинаётгандек туюлади. Агар зоҳиран қаралса, А.Дилмурод поэтик тасвири меҳварида “адабий беодоблик” намоён бўлгандек туюлади. Эътибор беринг, наҳотки аёл зотини “иршайган маймун”дан фарқлаш маҳол бўлса. Қолаверса, уларнинг “ҳаммаси бир хил” экани қайси мантиққа сиғади. Лекин, биз тасвирланаётган ўша аёллар қўлидаги даста-даста “сап-сариқ атиргул” (бевафолик рамзи)ни, улар “сочи қиртишланган” ва “ирғашлаётган”ини эътибордан соқит қилолмаймиз.

¹ Эшонқулов Н. Маймун етаклаган одам. Тошкент., “Янги аср авлоди”, 2004. - Б. 20.

² Эшонқулов Н. Маймун етаклаган одам. Тошкент., “Янги аср авлоди”, 2004. - Б. 82.

Демак рамз-ишоралардан эсаётган хуш насимлар ташиёт-ган ботиний мазмунга кўра: Камон қошлар пайкони аниқ нишон сари отилган. Ширмон юзлар жилвасида таъма илинжи ошкор. Ғунча лаблардан учган розу ҳазил-пичинглар сайд-нинг сайд таъмасида ташлаган тўри. Барча ғийбат-фасод ва қиқирлашлар оний лаҳзанинг алдамчи қувончига шайдолик - фикрсизлик нишонаси. Қийиқ қўзлар ишвали сузилиши эса, ўзига хос чорлов.

Англашиладики, адид урғуни умуман жинс (аёл)га эмас, балки айрим тоифа (тип)га қаратган. Тип эса, умумлашма образ ўлароқ, ҳар мақомга йўрғалаши: “тилини осилтириши” ва “думини ликиллатиши” мумкин. Демак романда бадий ифода табиийлиги таъминланган. Айрим аёллар феъл-хусусиятида кузатилувчи муҳим белги-сифатлар умумий тарзда акс эттирилган.

Бинобарин, тип яратиш бундай усулида шахс индивидуаллиги муҳим бўлмаса-да, умумийлик муҳитга хос муҳим хусусиятларни ташийди. Чунки, бугунги кунда бадий характер ва тип бир хил тушунчалар эмаслиги англаб етилган. Шундай экан, сўнгги давр романларида кузатилувчи хусусан, А.Дилмурод яратган адабий типларни муҳитга хос умумий хусусиятларни жамловчи образ мақомида қабул қилиш лозим. Тўғри, улар, ёзувчи гоявий ниятини ифодалайди. Аммо, бу типлар Павел Власов, Павел Корчагин, Гофир, Йўлчи сингари ўзгалардан устун турувчи бадий характерлар ҳам, реал воқеликдаги инсоннинг тўғридан-тўғри романга киритилган схематик нусхаси ҳам эмас. Чунки, муайян ҳодиса-ҳолатга хос характерли жиҳатларни индивидуаллаштирган муаллиф бадий идрок этиш принципида символ муҳим восита ролини ўтайди. Символда эса, хусусийлик ва умумийлик ўзаро ўйғунашади. Ижтимоий муносабатга хос ҳаётий ҳолатлар реалистик ифодаланади.

Истиқлол даври романлари саҳнасига кириб келаётган бундай қисмат эгалари образларида руҳий ҳолат ифодасини кучайтирувчи тимсоллар кучли. Муаллиф кўзда тутган бош мақсадни акс эттиришга хизмат қилувчи поэтик ишора ва қа-

бариқ тимсолларга асосланувчи образлар китобхон юрагида ғашлик, кўнглида бехузурлик қайфияти уйфотишга қодир. Чунки, уларда ёзувчи мавҳум қисмат эгалари устидан ўқиган шафқатсиз бадиий ҳукм ўз ифодасини топган. Айни пайтда, А.Дилмуроднинг аллақачон барбод бўлган не-не умрларга нисбатан нафақат нафрат, балки раҳм-шафқат назари билан қараганини ҳам унутмаслик лозим. Чунки, айнан ўша раҳм-шафқат сабабли сувратдан қўтарилиб чиққан тошқин юрагимизни ёзувчи хаёлидаги манзил сари орзиқтиради. Ўз қалби олис водийсига ҳижрат этган Комрон Вали умр сувратидаги ёвуз дунё, йиртқич туйғулардан қочиб шаффоф манзил сари интилаётган руҳий ғалаён ҳақида чуқурроқ ўйлашга чорлайди. Унинг қалбидаги ёруғлик зулматга зиё, дилимизни шафқату мурувватга чорловчи маёқ эканини англаймиз. Кўнглимиз ором олиб, ишқ ва ишонч, шижаот ва мақсад, имону шафқат сингари турфа эзгу туйғулар-ла тўла боради.

Бу роман улуғ ва мукаррам зот мадхияси, яшаш ва курашиш даъвати эканини илғагач, ўзини ахтариб тақдир кўчаларига тариқдек сочилган А.Дилмурод сон-саноқсиз “мен”ларини жамлашга уринамиз. “Жиноятчи”, “жабрдийда” ва “ҳакам” “мен”ларни (Ф.Нитше) бир манзилга тўплаб адид кўнгил уйидаги суд жараёнини кузатамиз. Ўз-ўзига ўқилган шафқатсиз ҳукмни тинглаймиз. Зотан, соғлом ақл-идроккина нафс хирманига ўт қўя олади. Ақл идроккина ўз чўққисига қалб иморатини тиклашга қодир. Эркин руҳ эса айнан ўша кошонадан парвоз этади.

Шунинг учун қулоғимиз остида сабр-қаноат, орзу-алам, ғусса-қувонч, шижаот-бардош қоришмасидан туғилган маҳзун оҳанглар сокин оқади. Бу қўшиқ куйлари муаллиф қалб торларидан тараляётганига шубҳа қилмаймиз. Чунки, у етмиш қават парда ортига яширган киноя мазмунида қат-қат изтироблар мужассам. Изтиробларда эса инсоннинг тақдир олдида ожизлиги, нафс ўпқонига ботган кимсалар қалбини ислоҳ қилиш Яратувчи ҳукмида эканлиги эътирофи акс этган. Адид ҳукми ички “мени” таваллуд топмаган, ўй-фикранд бегона, лоқайд одамлар устидан чиқарилган. Романда

инсоният тақдирига дахл қилиш банданинг иши әмаслиги-ни уқтирилган. Одамзотни бесамар мақсад сари етаклаган шүролар тузуми ва унинг малайларига энг катта айб қўйилган. А.Дилмурод фикрича, одам боласи ҳар қанча хўрлик ва зўрлик билан қўрқитилса ҳам, унинг руҳий интилишларида инсоний эътиқод тирик яшайди. Инсонни ўз хаёлий олами, хотираси ва гўзал туйғуларидан ажратиш мумкин эмас. Чунки ички кечинма-майллар - дахлсиз дунё. Яқин ўтмишдаги босқинчи зўравонлар миллат вакилларидан итоаткор манқуртлар яратмоқчи бўлишди. Улар одамни таҳқирлашда ҳар қанча бешафқат ва тубан усуслардан фойдаланган, ҳатто халқ ингроқ ва фарёдларидан руҳий лаззат олган бўлишса-да, ҳеч қачон миллатнинг курашчан, ижодкор ва бунёдкор руҳини сўндиришолмади.

26. Эврилиш

Юқоридаги сингари белги-сифатлар Н.Эшонқул ҳикоя ва қиссалари, хусусан “Гўрўғли”¹ романида ҳам кузатилади. Адабнинг “янги” романи аслида ўтган асрнинг 90-йилларида битилган. Унда инсон ботиний қувватини сўриш эвазига яшаган, қулаш арафасида турган собиқ шўро империяси сўнгги кунлари қаламга олинади. Муаллиф сўзлари билан айтганда бу роман: “Ўзининг тириклигини, мавжудлигини исбот қилиб беролмаган, инсоннинг тириклиги ва мавжудлигини тан олмаган, инсонийлик шаън ва ғурурини хўрлаш ва ҳақоратлаш эвазига яшаган ўша мустабид тузумдан чиқариладиган кичик бир сабоқ”²дир.

Роман “Гўрўғли” деб номланишини эшлишимиз ҳамон шууримизда бу ном Яқин ва Ўрта Шарқ, Марказий Осиё ва Жанубий Кавказ халқлари орасида кенг тарқалган халқ оғзаки поэтик ижоди ёдгорлиги - қаҳрамонлик эпоси, достонлар туркуми³га дахлдор эмасмикин? деган савол чарх уради. Агар

¹ Назар Эшонқул. Гўрўғли. Роман. Шарқ юлдузи. 2012, 2 сон., - Б. 14-38.

² Назар Эшонқул. Гўрўғли. Роман. Шарқ юлдузи. 2012, 2 сон., - Б. 14.

³ Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический

биз, “Гүрӯғли” достонлар силсиласини кузатсак, улардаги мавзу асосини озодлик, адолат ва халқ баҳт-саодати йўлида курашувчи баҳодир Гүрӯғли (фарбий версияда Кўрӯғли) жасоратлари ташкил этишининг гувоҳи бўламиз. Пўлкан шоирдан ёзиб олинган “Гүрӯғлининг туғилиши” достонида бўлаjak қаҳрамон ўлик она ҳомиласидан гўрда туғилади.

Гүрӯғли чексиз куч-кудрат ва шиҷоатгина эмас, балки ақл-фаросат соҳиби ҳамдир. Муҳими, у ҳар қандай адолатсизликка нисбатан муросасиз. Шунингдек, Райҳон араб, Бектош араб, Хунхоршоҳ сингари ташқи душманларга қарши аёвсиз курашчи. Қаҳрамоннинг енгилмас баҳодир, талабчан мураббий ва одил ҳукмдор сифатидаги қирралари: халқ ва ватан тақдири, эл фаровонлиги борасида қайғуриш, уни душманлардан ҳимоя қилиш, ботир ўғлонларни тарбиялаш каби жиҳатларда кўринади. Халқ ботири ўз тадбиркор-ҳомийлик функциясини баъзан чўпон, отбоқар, дарбадар бахши, қаландар, дуохон, фолбин сингари қиёфаларда ҳам амалга оширади. У барпо этган афсонавий Чамбил юрти эрк ва фаровонлик ҳақидаги орзулар рўёбга чиқадиган шартли макондир. Туркумнинг сўнгги достони “Эрӯғли”да эса, кексайган эпик қаҳрамон Сулдузи тоғида ғойиб бўлади. Кўринадики, фольклорда Гўрӯғли образи мардлик, жасорат, эл-юрт манфаати йўлида курашувчи енгилмас қаҳрамон тимсолидир.

Назар Эшонқул романи қаҳрамонлари эса муҳташам маҳкама бошлиғи измидаги итоаткор хизматчилар. Зотан, раҳбар ўз ходимлари билан фақат иш ҳақида гаплашиши, барчадан бир хилдаги жавоб кутиши тайин. Бас, шундай экан, ишчининг К, Н ёхуд Т, Ў қабилида чақирилишига қандайдир чалкаштириш деб қарамаслик, буни мутлақо аҳамиятсиз ҳол деб тушуниш лозим. Демак адид роман қаҳрамонларига: “Н”, “Раҳбар”, “ёрдамчи”, “котиба”, “хизматчи”, “ҳисобчи”, “сартарош”, “қоровул”, “жувон” “тепакал”, “новча” “семиз”, “бақалоқ” қабилида шартли исмлар танлаши ҳам бежиз эмас. Таасусуфки, раҳбарларнинг тасодифий чалкашиш ва адашиши Н.

эпос. М., 1947; Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов. М., 1968; Эпос «Гороглы» Т., 1984 ва б.

ҳаётини бутунлай ўзгартириб, бошқа оқимга буриб юборади. Англашиладики, асарда Гўрўғли деб номланувчи кимсани учратмаймиз.

Бош қаҳрамон Н. ўз лавозимиға қўра шифтгача тахланган ҳужжатларни титиб ўтирувчи, у қадар жиддий эътиборда бўлмаган оддий бир ходим. Одатда, қўл остидагилар билан деярли гаплашмайдиган “Раҳбар”нинг уни тасодифий йўқ-ловидан ходимлар типирчилаб қолишади. Кимдир ҳавас қиласа, иккинчи бири ҳасад ўтида ўртанади. Зотан, “Катта” ҳамиша ҳам ҳаммани, айниқса паст лавозимдагиларни қабул қиласермайди. Ҳеч бир рисолада ёзилмаган қоидага кўра: “Раҳбар” олдида ходимлар иш билан боғлиқ муаммолардан сўз очмаслиги, имкон қадар ўзларини сипо тутиши, мақтов сўзлар қуюнини ёғдириши лозим. Жумладан, унга ходимларнинг барча ишлар режадагидай ва ҳатто яхши кетаётгани, яратилган “шароитлар”дан ғоятда мамнун экани хусусида сўзлашлари, мўлжалга тегувчи аниқ жавоблар айтишга юраги бетламаслиги жуда-жуда хуш ёқади.

Ахир, бутун идора ишчилари ўз “раҳнамо”сидан миннатдор бўлиб, ялпи эҳтиромда эканини таъкидлаб туришса, “Раҳбар”нинг мавжудлиги ўз тасдифини топади-да. Қолаверса, унинг диққат-назарига тушиш одам боласи ҳали эътиборда экани нишонаси. Боз устига, катталар ишончига кириш мумкинлиги муждаси. Бинобарин, нуфузли кишилар эътиборида бўлиш “яхши”лар сафида эканинг эътироф этилишини туйиш ва мансаб пиллапояларидан юксалмоқ умиди. Зотан, жон куйдириб астойдил тер тўксангу сени ҳеч ким назарига илмаса, меҳр-оқибат кўрсатмаса, бундай бепарволик, лоқайдлик кишига алам қиласи.

Пайқаганимиздай, корхонадаги бўғиқ муҳит сабаб, бу масканда кечётган кундалик ва мунтазам давом этувчи во-қеа-ҳодиса, мулоқот-муносабатлар фирт майнавозчиликдан иборат. Чунончи, қайсиdir ходим бир хоналиқ уйда саккиз нафар оила аъзолари билан тиқилиб яшётгани, кекса ишчига эътибор сустлигидан сўзлаши, шахсий дардини дастурхон қилиши мумкин эмас. Аслида, ҳарқанча ғолибона чираниши-

га қарамасдан, Раҳбар ҳам бир айланса, ҳамма нарсаны ямлаб ютишга қодир муazzам чархпалакнинг бир парраги холос. Шунинг учун ҳам, бу масканда барча ишлар алоҳида шахс хоҳиш-иродасига кўра белгиланади, амалга оширилади. Унинг қош-қовоғига қараб турилади. Шахс роли ва ўрни тарихий жараёндан ажратилгани боис, одам боласи истаклари, инон-ихтиёри - эркин ижодий фаолияти эмас, балки нечоғлик итоаткор ва мутъе экани кўпроқ қадрланади. Инсон эркинлигига дахл қилинган ҳолларда эса, ҳақсизлик, ҳуқуқсизлик бўй кўрсатади. Чунки, инсон ҳис-туйғулари ноҳақ таҳқиранса, етказилган маънавий-руҳий зарар қопланмаганидек, жабр-зулм ҳам жазоланмайди. Чунки, масъулиятсиз ва манфаатпараст ижрочи кимсалар виждон, иймон, инсоф, бурч каби муқаддас тушунчаларни аёвсиз топташади. Н.Эшонқул рутубатли, авзои бузуқ, қор учқунлаб турган об-ҳаво, тўзон остида қолган шаҳар ҳаёти - кутилмаган табиий айнишдан сўзлаши бежиз эмас. (17 б.) Чунки, романда таназзул ёқасида турган шўро жамияти зўравонлиги, инсон қадр-қимматига нисбатан беписандлиги фош этилган.

Роман вақти қамраб олган муҳитда зифирча ҳаяжон, жаҳлга берилиш зинҳор кечирилмайди. Норозилик оҳангидан ҳатто С маҳкамаси деворлари ҳам зириллаб кетиши тайин. Бинобарин, Н.нинг ўз ҳамкасбига қаратса айтган: “- Исм – бу одамга ўзини ифода этиш учун берилган. Менинг исмим – бу менинг ўзим, яъни бу мен. Шундай экан, мен ҳеч қачон мени К. й. ёки сиз айтгандай, Т. деб чақиришларини истамайман. Мен Н.ман. Н. бўлиб қолишни истайман. Менга ҳам Н. деб мурожаат қилишларини, айни шу Н. исмим орқали мени танишларини талаб қиласман. Раҳбар ҳам мени К. деб эмас, айнан Н. деб чақиришини истайман”, қабилидаги оҳангидан исёнкорлик туйғуси яққол сезилиб турувчи муждаси меҳваридаги ошкора талаб-истаклар одамларга тинч шаҳарда кўтарилиган тўзон янглиғ таъсир этиши, катталарни эса довдиратиб қўиши аниқ. (18-19 б.)

Н. ўз ишига масъулиятли. Ёзган ҳисботлари асосли, аниқ, мантиқий далилланганлиги жиҳатидан ҳамкаслариники-

дан ажралиб туради. У нозиктаъб, хушмуомала ва бамаъни, ишидан мамнун, тартиб-интизомли ходим. Ўзини ҳурмат-эътиборда деб билар, нуфузли идоранинг улуғроқ мартабасига кўтарилишга лойиқ ҳисобларди. Бинобарин, у ҳали ҳаётдан безмаган. Шу боис, маъюслик унинг табиатига б е г о н а эди. Гарчан ёш ва навқирон бўлса ҳам, сўққабош бу кимсани шахсий ҳаётда баҳтиёр,- дейиш қийин. Бироқ, қаҳрамон ўзгалар бебаҳтлигини ҳис этиб, уларга шафқат, мурувват ва ҳамдардлик назари билан қарай олади.

Н. жамият аҳлоқи талаб қилганидай эмас, балки кўнгил тилаги бўйича яшашга интилади. Шунинг учун ҳам, исқирир ва суюқ жувон Ҳавога уйланмоқ илинжида унинг олдида ўзини маликадан имдод кутаётган қаролдек тутади. Қаҳрамон бир ўринда Ҳавога қаратади: “- Мен сени бу ҳаётдан бутунлай узиб олмоқчиман”, (22 б.) дейди. Чунки, Ҳаво азобуқубатлари Н.учун мутлақо б е г о н а эмас. Мабодо, Н. ёрдамга муҳтоҷ бу жувон қошидан лоқайд ўтса, унинг ҳаёти ўз мазмунини йўқотади. Шунинг учун ҳам Н. Ҳаво тасодиф туфайли тушиб қолган чоҳдан уни халос этиш йўлида жон нисор этмоққа ҳам ризо. Назаримизда, роман қаҳрамони теран мулоҳазалар сўнгида оломонлиқдан ажралиб, ўзгача фикрлашга ўтган айни лаҳзсадаги кўнгил талпинишини англамоқ учун ҳазрат Навоийнинг: “Кимки бир кўнгли бузуқнинг хотирин шод айлагай, Онча бўлғайким, Каъба вайрон бўлса обод айлагай”, - деган пурҳикмат сатрларини эслаш лозим кўринади.

Шубҳасиз, жувонга қилган таклифи ҳарқанча самимий бўлмасин, мавжуд шароитда тан олинмаган, реалликдан йироқ бундай хаёлий ва ғайриоддий таваккалчилик туфайли у майна бўлади. Бундай кезларда Н.нинг табиатида Сервантес “Дон Кихот” романидаги замонасига ҳамқадам бўла олмаган, аммо ҳақоратланган ва эзилганларга ҳомийлик қилишга интилиш орқали дунёвий дард-иллатларни бартараф этишга ҷоғланган Ламанчлик дворянга хос сифатлар кўзга ташланади. Ҳар иккала қаҳрамон ҳам юксак ҳис-туйғулар билан реал ҳаёт фактларини уйғунлаштира олмай ўртанишади. Чунки,

уларнинг тафаккур тарзи, кўнгил интилишлари қайсиdir маънода, хаёлий-фантастик оламга дахлдор.

Роман марказида инсонга мурувват ва шафқат назари билан боқувчи Н. образи туради. Тасвир асносида унинг қаршиисига: "юқори"нинг ҳар қандай кўрсатмасига итоаткор, уларга хуш ёқиш ва таъмагирлик илинжида чақимчилик, хушомадгўйликдан ор туймайдиган, ҳар нарсага ҳадиксираб қаровчи - журъатсиз ва қўрқоқ кимсалар қўйилади. Англшиладики, адид ҳаёт ҳақиқатини инсон қалби ўйинлари: мурувват ва ҳасад кураши фонида очади.

Оломон қиёфасизлиги шундаки, барча раҳбарлар расман ўлдига чиқарилган Н.нинг кутилмагандага маҳкамада пайдо бўлишидан хурсанд бўлиш ўрнига астойдил малолланишади. Ҳатто довдираб қолишади. Улар ногаҳоний юз берган баҳтсиз тасодиф билан боғлиқ англашилмовчиликни дурустроқ суриштирмайди. Чунки, бу ҳақда аллақачон газеталарда ёзилган ва вазирликка хабар қилинган. Идора анча чиқимдор бўлиб, дағн маросими учун зарур барча нарсаларни ҳозирлаган. Демак бу муҳим тадбирни қолдириш - идора янглишганлигини эътироф этиш катталар мавқеига соя солиши, идора шаънига эса доғ бўлиб тушиши муқаррар. Бинобарин, бундай йўл тутиш асло мумкин эмас. Ахир, не-не казо-казолар олдида бебурд бўлишсинми.

Тўғри, буйруқни шошилинч бажаришга бел боғлаган бу азаматлар ҳаётдан кўз юмган ўша шахси номаълум кимсанни ҳужжатига кўра Н. деб қабул қилишган. Аммо, исми шарифи ҳарқанча чалкашмасин, Н. ҳали тирик. Унда кимни кўмишади. Наҳотки, расмий ҳужжатларда ўликлар рўйхатига киритилиш одамни бирпастда мутлақо бегона кимсага айлантиrsa. Ишни бирон соат тўхтатиш шу қадар улкан фожия эдимики, азбаройи юмушни ўйлаб, шоша-пиша Н.нинг ўрнига янги ходим олинса. Ахир, инсон олий қадрият эмасми. Йўқ, яқин ўтмишда инсонга фақат ишчи кучи деб қараларди холос. Демак Н.Эшонқул поэтик маҳорати истеҳзони кучайтириш орқали фожия кўлламини теранлаштиришда намоён бўлади. Айни пайтда танганинг тескари томонига назар ташланса, ўзгачароқ ҳолат ҳам намоён бўлади.

Биринчидан, “марҳум” кутилмаганды, ҳеч нарса бўлмагандай ишхонада пайдо бўлиши ҳар кимни ҳам ажаблантирувчи ҳол. Зотан, кўнгилга: бу арвоҳ эмасмикин, деган ҳадик оралайди.

Иккинчидан, Н.нинг астойдил тайёрланган шунча одамни қабристонга боришдан маҳрум қилиши мумкинлиги истиҳоласида хижолат чекиши ҳам асосли. Зотан, Раҳбар бош қўшган ушбу дафн маросими вазирлик билан келишилиши, Вазирнинг ўзи қатнашуви кутилаётганию шунча жиддий тайёргарликлар ўлигингга бўлса-да, юксак эътибор белгиси эмасми. Ишхона бўлса, шунчалик эҳтиромли бўлади-да. Шундай экан, Н.нинг ташкилий ишларни қаттиққўллик билан бошқараётган Раҳбарга меҳри товланмаслиги, кўрсатилаётган алоҳида иззат-хурмат, ардоқланаётган қадр-қимматидан ғурур туймаслиги мумкинми.

Учинчидан, ўз дафн маросимингда иштирок этаётганингни айтмаганды, ходимларнинг такаллуф қилиш орқали ўз муҳаббатини изҳор этиши ҳам инсонга эътибор белгиси.

Тўртинчидан, Вазирнинг ўзи сенинг худкушлик қилганингга ишонмаса. Содир бўлган жиноятни бутун идорага ва вазирликка нисбат берса. Азбаройи, қабринг хор бўлмаслиги ташвишида унга мармартош ўрнатишга қарор қиласа. Улгуролмаган ишларингни давом эттириш, номингни унутмасликка қасам ичса. Айниқса, сен ҳақингда: “ҳаммамиз учун қадрли дўст”, “ѓоят хушмуомала, одобли, ғайратли ва келажаги порлоқ”, “фавқулодда маданиятли йигит эди”, - деб тўлқинланиб гапирса. (28 б.)

Бешинчидан, Раҳбар сени бағоят севса, келажагинг порлоқ эканига ишонса. Ҳатто, мутлақо танимайдиган кимсалар ҳам бу фожия юракларини пора-пора қилганини қайта-қайта таъкидлашса. Бунчалар юксак эътиборга айримлар ҳасад қиласа. Жўн бир ходим ҳатто тушига кириши ҳам маҳол бўлган иззат-хурматдан таъсиранмаслиги, кўнгли вайрон бўлмаслиги мумкинми.

Бироқ, чуқурроқ ўйласак, зоҳирان самимийдек туюлган ўша гапларнинг эндилиқда Н.га мутлақо дахли йўқлигини

англаймиз. Чунки Вазир ҳам, Раҳбар ҳам барча баландпарвоз хитоб-таъкидларини ўз “мен”и эмас, балки “биз” кўпчилик номидан изҳор этишмоқда. Зотан, улар учун айни фожия алоҳида бир одам баҳтсизлиги эмас. Шунинг учун ҳам уни дилларига яқин олишмайди. Аксинча, уларни шу қўнгилсизлик сабаб вазирлик ва идора шаънига доғ тушиб қолиши эҳтимоли кўпроқ хавотирга солади. Чунки, эл назарида эътиборсиз ва лоқайдлиқда айбланиш ёхуд иссиққини ўрнини бой беришдан чўчишади. Бинобарин, уларнинг пайтавасига қурт тушган. Н.га ҳаётнинг бирор сўқмоғида суюнчиқ бўлмаганидек, оғиз-бурун ҳам ўпишмаган кимсаларнинг “ёр-дўст”га эврилиши ҳам бесабаб ва беиллат эмас. Зотан, булар катталарга ёқиши, уларнинг назарига тушиш илинжида ёлғонни ямламай ютишга тайёр буқаламунлар.

Демак Н.нинг ўлими ва дафн маросими англашилмовчилик ҳам, рўё ҳам эмас. Бу икки қунлик улкан саҳна. Саҳна-ки, минг бир тусда эврилаётганлар қиёфасизлиги намойиш этилмоқда. Чунки, қабристонда гўрга тиқилган кимса аслию зоти билан икки пуллик иши йўқ бу калтабин махлуқлар заррача пинак бузмай, киприк қоқмай, бир инсон покиза номини тириклар сафидан буткул ўчириб, обрў-эътибор, шаън-шукуҳ талашади. Ҳа, чиндан-да, Н. номи энди тириклайн гўрга тиқилган. У на ўликлар, на тириклар сафида йўқ. Демак ҳамма аллақачон ўлдига чиқариб бўлган, ҳеч ким тириклигини тан олмаётган Н.ни бемалол Гўрўғли дейиш ҳам мумкин.

Одамдан қоғоз мукаррам бўлган жамиятда кечаётган воқеа-ҳодисалар олдида ожиз ва бетадбир қолган Н. нима қиласин. Ҳаётида кечган ва уни оғир хаёллар гирдобига ташлаган ҳодисалар мағзини англаш, уларга жўяли ечим топиш мумкини. Ёки энди бари бехудамикин. Умуман, борар манзили, бош урар макони ноаниқ бўлган кезларда кундалиқ ҳаёт маромини бузишга одатланмаган киши руҳиятида мислсиз тушкунлик бошланмасмикин. Йўқ, Н. “англашилмовчилик”ка аниқлик киритишга куч ва қурб топиб, ўлими ҳақидаги хабар - некролог босилган “Ҳаёт” газетаси таҳририятига йўл олади.

Тандаси арқоғига мос деганлариdek, дим ва бадбўй бу мас-

канда ҳам хужжат одамдан мўътабар. Мансаб-мартаба тала-шувчи, саводсиз, ҳасадгўй ва таъмагир кимсалар ин қурган. Шунинг учун ҳам, муаллиф ишоравий оҳангда: “Улар турли ёшда, турли қиёфада бўлса-да, негадир сочи тўкилган бошлари бир-бирига ўхшаб кетарди”, деб ёзади. (33 б.) Нимага масъуль эканини тузукроқ англаб етмаган бу мутасаддилар кўнкимага айланган турмуш тарзидан воз кечишни хаёлига ҳам келтиришмайди. Бош муҳаррир измидан ташқари бирор иш қилиш хуқуқидан маҳрум ходимларга ойдай кўриниб турган ҳақиқатни англатиш, хусусан Н.нинг тириклигини исботлаш амри маҳол. Бу турқи совуқ сурбетлар хужжат билан тасдиқланмаган ҳарқандай даъвони ишончли асосга эга бўлмаган бўйтон мақомида қабул қилишади. Қолаверса, кимнингдир ўлгани ҳақида ёлғон хабар босган газета, энди ўз тупугини қайта ютиш орқали обрўсига путур етказишини истармиди. Ахир, унда кимдир жазоланмоғи муқаррар эмасми. Бинобарин, мурувват ва саҳоват туйғусидан бегона, ёлғону ростни ажратиш маҳол бу маскан Н.нинг ўликлар сафида қолишидан манфаатдор. Акс ҳолда, қаршингда турган одамга: “Сиз расман ўлгансиз” дейиш мумкинми. (34 б.) Китобхон романни мутолаа қиларкан, бундай ўлик муҳит - қабристон, ходимлари - Гўрўғли эмасмикин, - деган хаёлга боради.

Бизнингча, А.Дилмурод ва Н.Эшонқул бадиий тафаккурини мазмун ва мантиқ нуқтаи назаридан ёвуқлаштирувчи жиҳатлар қуидаги ҳолларда намоён бўлади:

- Турфа ўлчамлардаги олам ва ўзига хос мафтункор сиртилсим бўлмиш одамни рассом нигоҳи билан кўриш. Борлиқдан ранг ва оҳанг излаш;

- инсон хотираси ҳамиша тирик деб билиш;

- кўпинча хаёл ва ёлғизлик билан ҳамдам бўлиб, китобхонни ғафлатдан уйғотиш ташвиши билан бандлик. Зотан, улар ҳар ким ўз-ўзига қаратса: “Мен кимман?” саволини беришини тилашади;

- дунёга боланинг кўзи билан қараш;

- қаҳрамон руҳий ҳолатини бўрттириб тасвирлаш;

- вазият-ҳолатга мутаносиб ифода танлаш;

- ғайриинсоний ҳолат (қисмат)лар аламидан келиб чиқувчи фарёд ва нидоларга хос тизимли (давомий) лик;
- маюс ва вазмин мусиқий оҳангдорлик;
- таъсирчан, ва мушаҳадакор фикр-ўйлар, уч-қуироқсиздай туюловчи хаёл парвозлари;
- тимсолий маънолар кўпқатламлиги;
- бадиий асарни арз-ҳол деб билиш;
- миллний қадриятларимиз илдизлари ҳароратидан баҳрамандлик;
- ҳаётбахш умидворлик. Яъни яшариб, янгиланиб бораётган эътиқод тасвири.

27. Сукунат жарангি

Кўкантой картинаси: Икки бақувват қора қўчкор муросасиз жанг қилмоқда. Тепада эса кўзлари ғазабнок чақнаган йиртқич қийғир - Кўкантой осуда юзмоқда. Шохлашаётган бу қайсар махлуқларнинг ҳар бир жуни интиқом назасига айланган. Қаттол туёқлари остидаги беҳисоб майибу майриқ гавдаларнинг яраларидан тим қизил қон томчилаб кўлмак ҳосил қилган.

Картинада сукунат тасвирланган. Аммо, у ҳайратомуз ҳикоят сўзлайди. Сукунат қаъридан саркаш қўчкорлар маъраши, тўқишаётган шохлар қасирғаси, эзилган фуқаролар оҳ-фифонлари янграйди. Кўкантой ёввойи қичқириғи жаранглайди. Важоҳати бузуқ йиртқич гўё макону замон билан келишишни истамаган қаҳри қаттиқ ажал фариштасига менгзайди.

Бинобарин, мўйқалам ва иймон бутлигидан яралган бу картинада худбинлик охир-оқибат адолат қадрини поймол этади. У эзгулик кошонасини ёқиб кул қиласди, деган маъно мужассам. Қирпичноқ бўлаётган махлуқлар Тўра ва Носир Охунлар тимсолидир. Демак унда ақлу хушини шайтоний майллар нашидаси маҳв этган ака-укалар ва Санам дунёсига ўт қўйиш орзузи - келажак билан туташган ўтмиш акс этган. Комрон кўнгли, ақл-идроқи ва бир жиҳати Машраб нидола-

рига туташ ҳаёлоти уйғуллашган. Борлиқ ва йўқлик олами ўзаро туташган. Рассом борлиғи тасвир билан бирлашгани боис, Комрон түёқлар остида эзилган гавдалар ёнидаги бе-хол жуссалардан бирига эврилган эди.

Демак картинада тошқин арафасида вужудга келган та-ранг ҳолат ифодаланган. Шунинг учун ҳам ажиб маҳобат ва сирли жозиба маҳсули Комрон қалбига овунч ва ғуур ба-ғишлияди. Унинг рақиблари кўнглига эса қўрқув индиради. Хунобини оширади, шуурини шоширади ва сезимларини сирқиратади.

28. Чўпчак - ҳикмат

Увиллаётган шамол А.Дилмурод қулоғига гуноҳу савоб эртагини сўзлайди. Келинг, яххиси романда келтирилган ушбу мўжазгина чўпчакка эътибор берайлик: Кеккайган Хўроз Са-риқ қўнғизни ўз луқмасига айлантирас экан, ҳаддидан ошган ғаламиснинг таъзиини берганига заррача шубҳа қилмайди. Аммо, омад юз ўтирганидан тамомила бехабар лўккиллаёт-ган Хўроз салдан сўнг панада пойлаётган Тулковой жиғилдо-нига жойлашажагини ҳатто хаёлига ҳам келтирмайди.

Хўрозни ғажиган Тулки эса, митти жонзотларга озор бе-рувчи, доғули маҳлуқ танобини тортиб қўйганига тўла ишо-нади. Ашаддий муртад пайнини қирқишидай муҳим юмушни енг ичида битириб, кичиклар соябони бўлиш бурчини бека-ми қўст уddaлаганидан мамнуният туяди.

Матонатли жарчи бўлмиш дўсти Хўroz ёди учун астойдил қайғурган Сиртлон эса, қилвир Тулкини тановул қиласди. Шу билан фитна ва айёрлик уруғини қуритганидан беҳад шод-ланади. Чунки, тажовузкор додини бериб, тўқайда осойиш-талиқ ўрнатган эди-да. Бинобарин, валломат қасоскор ҳар қанча гердайса арзирди.

Аммо, Тулковойнинг ўлими қўнғир Айиқ томонидан катта жудолик сифатида баҳоланди. Тадбиркор ва уқувли дўстини қурбон қилган қонхўр Сиртлоннинг тумшуқ кўтариб юриши оғир-босиқ бу маҳлуқ иззат-нафсига тегади. Ҳаёт мамот жан-

года Сиртлоннинг бўйни ва бели синиб Айик луқмасига айланади. Бу айрилиқ хабарини эшитган Йўлбарс матонатли ва ботир ўртоғи ҳимоясига отланади. Очофат Айик билан телбавор муҳораба бошлайди...

Дўнгликка айланган ҳайвонлар қабридан ўт-ўлан ва ингичка ниҳол униб чиқади. У кейинчалик ҳайбатли дарахтга айланиб, барча ғурбатларни жамлаган шода-шода мевалар тугади. Майналар чўқиган ҳил-ҳил нашвати бандидан узилиб қўйига шўнгийди ва одамзот қаншарига урилади.

Ҳа, ҳар жонзот ўз қилмишини ҳақ санайди. Қилмиш - қидирмиш эканига ҳеч бирининг фаросати етмайди. Бироқ, ҳар жабҳадаги ҳаддан ошишларни самовотдан қузатаётган улуғ соҳиби қудрат адолати ва қаҳру ғазаби қошида бари абас. Бордию чақмоқ чақиб, ўрмонга ўт кетса, ҳўлу қуруқ баравар ёнгай.

Англашиладики, эртақдаги аллегорик тимсоллар воситасида адиб дунё омонат, борлиқнинг ҳар бир унсурида тириклик нишонаси мужассам экани хабарини беради. Бизни гувиллаётган дунё шовқинлари ҳикматидан огоҳ этади. Яратувчи марҳамат ва ҳайбати, меҳр ва жазоси ҳайратланарли даражада мукаммал қилиб берилганини уқтиради. Қаттол нафсни жиловлаш яратиқ илкида. Сўнгги пушаймон - ўзинга душман эканини ишоравий мазмунга сингдиради. Нашватини чўқилаётган чуғурчуқ: аслида ҳийлакор дунё - улкан найрангбоз эканинидан сўз очади. Нотугал амалларни мазахлаб сайрайди. Демак роман мажозий мазмунни қадим Шарқ фалсафаси, хусусан “Куръони Карим” ҳикматларига туташади. Қисман эса, ҳиндуизмнинг коинот даврли мавжудлиги ва сансара (Унга кўра жон абадий ва ўлмас бўлиб, у қўчиб юради) таълимотига бориб тақалади.

Дарҳақиқат, нашвати кичик, аммо зарб залворли эди. Чунки, тўқай ҳангасида замину самовот ҳикмати мужассам. Мунтазам олишув ва мудҳиш ёнғин ғоявий мазмунни инсон шуурини рутубатлардан поклашга йўналган. Бир-бiriри пайини қирқиб яшаса ҳам, барибир ўлжа бўлишдан қутулолмай доғда қолган маҳлуклар қисмати бежиз келтирилмаган. Улар

китобхонни ўзини юлдузни бенарвон урувчи ва пиҳини ёрган сановчи Тўраю Носир Охунлар, шунингдек бефаросат ва лоқайд қавм : Тарвуз домла, Зокир Фиёсий, Азлар Ниёз триадасидан юксалтиришга қаратилган. Ёзувчи аксиома даражасидаги қадимий ҳикмат мағзини англамаган кажава қорин Тарвуз домлани: “миясининг қатифи ачиган қари тулки”, “очиқсан айиқ”; Зокир Фиёсий ва Азлар Ниёзларни: “лўттибоз кўр”, “туллаган кўпрак” дея кесатишга журъат этади. Ҳатто, Мерган тилидан: “энаси байталлар”, дея ошкора сўқади. Ўз қобиғига ўралиб қолган бундай қурбатсиз, олчоқ ва гумроҳларга зид ўлароқ, Комрон Вали қалбидаги зиё ва сурурни туғқилиб кўтаради.

Тўғри, Комрон ҳам осий банда ўлароқ, гуноҳу уволлари ортилган эски аравасини судраб юрибди. Муҳими, у нигоҳ илғамас бу оғир юқдан халос бўлиш имкони борлигини англаган мўмин сифатида жиддий оқилона тадбир қўллаш ҳаракатида. Шу боис Бобораҳим Машрабнинг: “ёруғ дунёга келиб лойига билмай бота қолдим”, деган ҳолига ҳамоҳанг оҳ-фиғон чекади. Савоб амалларга бош кўшади. Худога таваккал қилиб илдам олға босади. Тангри холоскорлигига умид боғлайди. Демак ғофиллик саҳросида қолиб кетмайди. Армон ва умид қоришиқ кўнгил водийсига ҳижрат қилиб нафсини жиловлади - ўзлигини топади.

29. Оломонлик генеологияси

Карвон картинаси: Кифтига шинам тахти равон - тароватли кўшк қўндирилган улкан Тошбақа. Тошбақанинг оёқлари харидек йўғон ва бақувват. Аммо, улар оҳиста титрамоқда. У ҳарқанча куч қудратли, шижаотли бўлса-да, имиллаб ва хансираф илгарилайди. Кўкси ва бўйинини тутган холхол доғлар замираша лоқайдлигу ҳадик пинҳон. Лаб-лунжида малол аралаш киноя учкунлайди.

Айни қиём пайти. Ола-байдоқ саф Мағриб ёхуд Машриқ-қа йўл солгани номаълум. Туя зотига қирон келгандай, тахтиравон имиллаётган Тошбақа кифтига ўрнатилишида ҳеч

қандай сунъийлик йўқ. Чунки, одамзот тарихи қадар кўхна чархи дун ҳаракати учун айнан Тошбақа мос образ. Бақувват бу жондор имиллаши ва ҳансираши унинг ҳаракатланиш табиатига мос, айни пайтда беадоқ йўл чарчоғи билан боғлиқ. Титраши ва ҳадиксираши эса, донишмандона сийратига ишоралар беради. Қолаверса, у инъерция билан мавҳумлик сари талпинаётган карвон аҳли англамсизлигидан озурда. Ҳадеб тентираб юраверишдан малолланади. Чунки елкаларида кимни олиб кетаётганини билади ва киноядор жилмаяди. Кўк билан ранг талашаётган кўшқдаги тулки қиёфали басавлат маҳлуқ бир қўлида силлиқ жилов, иккинчисида эса ранг гаврон ушлаб олгани Тошбақа учун ғоят таниш картина. Ахир, бу елкалар дунёнинг мазмуни жиловни қандай ушлаш ва говоронни қай тахлит ишлатишда деб билган не-не “мўътабар зот”ларни орқалайвериб қотиб кетган, ҳатто тошга айланган. Афсуски, улар бемаъни ғурури олам манзарасига ислоҳ киритмади. Умрлари писта пўчоғидай пуч бўлиб чиқди. Қадрли лаҳзаларини хасу ҳашакка сарфлаб ҳазон қилишгани қолди холос. Дунё моли пучак пулга арзимаслигини англамай ўтаверишди, ўтаверишди. Ниҳоят ушбу узундан узун, бемаънидан бемаъни бефаҳм оломон карвони пайдо бўлди.

Ҳа, Тошбақа оломон олис ўтмиши ва шўро мафқурачилари даврига хос ҳолини яхши билади. Шундай экан, шошиб қаёқ-қа ҳам борарди. Тизгинни қўлига олган Тўра Охун ўз ҳукмини қандай ўтказиш восита ва усулларини биладику! Афсуски, Тўра Охун ташқи виқори унинг ички безовталигини яширолмайди. Ахир, ўйлаб кўрилса Вали бахши, Мерган, Комрон каби саркашлар бор экан, сардор малолланиши табиий. Демак ёзувчи эзғин ва залворли куй ритмiga улкан мазмун юклаган.

Муаллиф ғовлаган бош ва япалоқ пешона Тўра Охун соҳта виқор ҳамда ёлғон салобати, силлиқ рафттору макр-ҳийласини фош этаркан, қадимий ҳикматларга мурожаат этади. Мавлоно Фузулий: “Даҳр бир бозордур, ҳар ким ўз матоин арз этар” (140 б.), деб ёзган эди. Шу сатрлардан туртки олган А.Дилмурод: очофат зағчаю чумчуқ чаҳ-чаҳласа, мусичаю ка-

бутарга йўл бўлсин, қабилида кесатади. У тасвирилаган эски арава гупчагиу шотилари чириб ёрилган, ичи эса бўм-бўш. Билқ- билқ тупроғи тўпикқа чиқадиган йўл эса, ўйдим-чуқур. Борлиқни арава чанг-тўзони қоплаган. Гарду ғуборлар ёғилавериб соч соқоли патаклаб кетган бўйчан йигит ёрдамга шошади. Бу - Комрон Вали. У инсоният айб-уволлари ортилган чарх аравасини кузатади. Арава гуноҳлар залворидан ма-йишганини билади. Уни пишқириб оқаётган кўприксиз дарё (пулисирот)дан қандай ўтказиш ташвишини чекади. Шунинг учун ҳам кемтик дил, ночор кўнгил билан оҳу фифон чекади. Шовуллаётган дунё,чувиллаётган оломон ва ўз ҳолига сиртдан қарайди. Кўксида ғофиллигини англатувчи овоз акс садо беради. Бинобарин, Комрон ўзини ўша сафдан ажратмай, ўзлигини танишга талпинади.

Демак рассом лаҳзанинг ўзида оломон карвони билан бир сафда ва айни дамда ундан ажралган. Чунки, Комрон ўз карвонини кўнгил сафарига йўналтира олади. Кўринадики, А.Дилмурод ҳажвга йўғрилган ифода залворини оломонлик генеологияси драмасини кучайтиришга хизмат қилдира олган. Бинобарин, “Карвон” картинаси поэтик жозибаси: мазмун-мундарижанинг янада кенгайгани, жанговор руҳ салмоғи ортганида кўзга ташланади. Ёзуви унинг замирида пинҳон оҳ-нола, изтироб-оғриқ ва исёнкорликни “Тошқин” туркуми билан уйғунлаштирган. У макр-хийла тўрини тўқиётган Санаам чилдирмасига ўйновчи касларни фош этиб, яхлитликда англашилувчи моҳиятга мислсиз қудрат бағишилаган. Чунки, бу сувратда шуурини ғафлат моғори қоплаган аросат кимсалар фитнаю фасоди инсоф-диёнат, имон-эътиқод, инсоний қадр-қиммат, уят-андиша тарозусида тортилган. Тақдир фалсафаси ва Тангри иродасига қарши борилмаган. Румий ҳикмати билан айтганда, Комрон Вали зоҳир кўзини юмиб кўнглини кўзга айлантира олган.

Дарҳақиқат, Комрон Вали руҳини чулғаган зориқиши умид-бахш сурурга эврилади. Айнан ўша сурур бутун сезимлари ва вужудини қамраб, руҳига қувват бағишлиайди. Ижод онларидаги ажиб тароват сехрига чулғанган рассом хаёлотнинг

поёнсиз кенгликларида кезинади. Ичкин дарди дунёсини рангу оҳангларга ишониб топширган Комрон кўхна чарх ғамташвишлари, изтироб-кувончларига уйғун, эзгуликка ундовчи ипакдай эшилган мусиқий оҳанглар қучоғида қолади. Қалбига нурдек қўйилган тароналар таъсирида ҳайрат бармогини тишлаб, ранглар асирига айланади. Айтиш мумкинки, у пурвиқор тоғлар этагидан илгарилаётган карвон тасвири аро мустақил тимсолгага эврилади. Эски аравалар шилдирайди, Айқирган отлар кишинайди. Бўрилар улиб, оч нигоҳлари билан таъқиб этади. Буларнинг бари рассом кўксидага акс садо бериб жаранглайди. Демак картина ботини ва зоҳирига хос мантиқ латиф бир қабариқлик билан аксланади.

30. Интиқом тошқини

Умуман, романда А.Дилмурод бениҳоя ҳайбатли - самовий ва оламий шовуллаш садоларини тинглайди. Бу овоз гоҳ соқин ва оҳиста, гоҳида эса ғоятда гувиллаб янграйди. Баъзан, суқунат бағридан узилиб баланд пардаларда жаранглайди. Гоҳида, Тарғил ва Дўлвор бўғзидан тараалган дағал овозлар якка дарахт шивирларига қўшилиб тобора кучая борадиу бизни мувозанат синиқларига рўбарў этади. Омонат - омон - аҳли ом!!!...

Кўксимиизга урилиб қайтаётган акс садолар нафсу таъма, хушомаду бўхтон, хиёнату хато шаклларига эврилиб бениҳоя каттлашади. Ёлғон дунё шакл-шамойилида муқимлашади. Қаршимизда қиёфасиз пандавақиу фаҳми пўстак ғаламислар олами қад ростлайди. Атрофни гарду тўзон қоплайди...

А.Дилмурод ўз оромини бузган дардларни сабру бардош, қунт ва қатъият билан муттасил изланиб, умид билан сатрларга тўкаркан, ундан эсган насимлар олис-олисларда гувиллаётган муаззам уммон тўлқинлари садоси ва Нуҳ кемаси хабарини етказади. Фўнғилаши билан бадга тегаётган чивинни қайларгадир учирив кетади. Бетига чарм қопланган касларни эса, Нуқра ғоридаги илону чаёнлар ялоғига улоқтиради. Қадр майсаларини силаб-сийлаб, эзгулик дарахтини

аллалайди. Шу кез идрокимизда жасур бир дарға жонланади. Бүғиқ минғирлашлар йўқлик қаърига сингиб кетади. Кўксимизда мотам марсияси эмас, балки байналминал марши янграб, жўровоз ҳайқириқ жаранглайди. Ҳа, бу барча тизгинларни парчалаган кўнгилнинг суурбахш ҳамласи – ИНТИҚОМ ТОШҚИНИ пишқириғи.

Эндилиқда ҳаёт чилдирмаси, чилдирмачиси ҳатто раққоси ҳам ўзгарган. Дил фуқароси бўлишни олий матлаб санаған ижодкор кўнгилга имконлар эгаси солган улуғ қудрат шундаки, у ғофил шўрликлар аъмолини бир ҳовуч хазон ёхуд тупроқ янглиғ супуриб ташлашга қодир. Бўёқлар олами исёнга келиб, марҳамат ва ихлос уйғунлигидан чиқарилган баркамол ажр кўнгилда ачиниш эмас, балки енгил бир қониқишиш ва шукроналик уйғотади. Ҳар қанча эзгин оҳангларда янграмасин, дўмбира саслари қулоққа майин ва мағрур эшитилади. Сетор ва дўмбира садолари жўрлашиб дилга чексиз ғурур, завқу шавқ улашади. Рухимиздан ғуссаларни қувиб, уни умидворлик осмони сари юксалтиради.

Дарҳақиқат, шиҷоату заковат-ла бунёд этилган асл санъат асари ҳайрат-салобати ва жозибаси ана шу нуқтада на-моён бўлади. Чунки, унинг шакл ва мазмуни орасида ҳаётий мантиқ ҳамда сурур ястаниб ётади. Изтироб ва санчиқлар бе-зовта дил тафти билан меъёр тамойили асосида уйғунлашади. Бинобарин, зиддиятли ва мураккаб жараёнлар талқинида ҳеч қандай сохта зўриқишига ўрин қолмайди. Сайқал топган нафис ифодалар бағридан муаллиф самимияти сизиб чиқиб, холислик шабадалар уфуради.

Хуллас, “Ранг ва меҳвар” романида ҳар бир япроғу бутоқ, майсаю бинафша, шудрингу ёмғир, дўлу жала саҳт-сумбатига яраша рангу оҳангга чулғанади. Шовуллашлар заминий ва самовий ўлчамларнинг қат-қатларига урилиб қайтади. Борлиғу йўқликни саросар кезиб чиқиб, кўнгилда акс садо беради. Натижада, нафақат макону замон, балки жамийки унсурлар ҳам айни лаҳзага бирлашиб, латиф шивирлар ҳосил қиласиди. Ҳаёлу тасаввур тулпори елганида қулоққа чалинган бу симфонияда ҳикмат ва ғурбат оҳанглари қоришиқ. Шу

боис улар гоҳ хомуш кайфият, гоҳида эса ғуурур ва сурур улашишга қодир. Мұхими, ҳар иккала ҳолатда ҳам вужудимизни алғов-далғов қилиш - сезимларни мувозанатдан чиқаришни уddyалайди.

Юқорида кузатганимиздек, Ўзбекистонда хизмат күрсатған маданият ходими, ёзувчи А.Дилмуроднинг “Ранг ва меҳвар” романыда мураккаб композиция қурилмаси: бугунда туриб тарихий ўтмишга мурожжат этиш йўли билан воқелик ва қаҳрамонлар хотира-кечинмалари, конкрет ҳодиса эволюциясини күрсатиб бериш шакли етакчилик қиласиди. Ёзувчи кино санъатига хос усул (ретро)дан фойдаланиб воқеаларни жонлантиради. Персонажлар характер-хусусиятларини даврлар силсиласидаги ҳаёт мантиғига монанд тарзда күрсатиб беради. Ретроспектив тасвир усули экстремал вазият-ҳолатларга хос ички драматизм орқали характерни тугал ва яхлит тасаввур қилдириш имконини беради. Адид Комрон Валини жўн аламзада, ҳақ даъвосидаги қасоскор эмас, балки издан чиққан ва чиқаётган қадимият, қадриятни ўз ўзанига солишга интилаётган фидойи ШАҲС сифатида тасвирлади. Уни маънавият, ахлоқ, инсоф, диёнат, адолат, ҳақиқат, муҳаббат, вафо ҳимоячиси, демакки жамият барқарорлиги курашчиси сифатида ифода этди. Ахлоқсизлик, виждонсизлик, нопоклик, жиноят сингари бошбошдоқликларни одам боласи тийнатидаги шайтоний инстинктлардан қидирди. Инсон характери ўз интеллектига кўра ғоятда мураккаб, бениҳоя ингичка, баъзан ўта зиддиятли эканини англади, англатишга интилди. Раҳмоний гўзал сифатларни олқишилади. Шу маънода, бемалол айтиш мумкинки, А.Дилмурод бадиий талқин жараёнига замонавий руҳни сингдирган.

Шубҳасиз, асар айрим маромига етмаган ўринлардан ҳам холи эмас. Масалан, адид номарғуб қаҳрамонлар Тўра ва Но-сир Охунларни ҳам ўз ҳаёт йўли мазмуни ҳақидаги теран ўйлар гирдобидан олиб ўтмайди. Агар шундай йўл тутилганида, инсон ҳаётининг мантиғи ҳақидаги асар фалсафий моҳиятини янада чуқурлаштириш мумкин бўларди. Ифода асносида кузатилувчи бундай ғоявий-бадиий диссонанс (уй-

ғунликнинг бузилиши) Комрон Вали қаршисида турувчи қаҳрамонлар тасвирида бирқадар схематизмни юзага чиқарган. Ёзувчи эстетик идеали ҳамда поэтик тафаккурида шаклланган томонлардан бирини тасдиқлаш ва иккинчисини инкор қилиш муносабати, характер ва тип яратиш, уларга хос белги-сифатларни умумлаштириш жараёнига таъсир этган. Чунки унинг ижтимоий тип ҳақидаги мулоҳазалари таққослаш, реал нисбатларга риоя этишга эмас, азалий қарашларимизда қолиплашган тасавурларга асосланади. Шубҳасиз, Носир ва Тўра Охун типидаги қаҳрамонлар эътиқодий асослари жиҳатидан бир хил. Аммо тип қиёфасизлиги тасвирида санъаткорона таҳлил ва бадиий талқин мантиқи бузилмаслиги лозим.

Ёзувчи “Тошқин” туркумига негадир Комрон чизган барча сувратларни киритмайди. Чамаси улардан айримлари шафқатсиз тарзда йўқотилгани бунга халақит берган бўлса кепрак. Бироқ, тахайюл қудрати билан уларнинг барчасини ягона нуқтага жамлаш мумкин эди. Таъкидланганидай, романда беғубор болалик ва бўз йигитлик катта ҳаётий тажрибали инсон руҳий-психологик кечинмалари призмасидан қузатилади. Шунингдек, А.Дилмурод баъзан турли ўлчамларда кечеётган бадиий воқелик ичida фикран чалғиёди.

Ниҳоят, сўнгги сўз: муаллиф тумор ва ханжар тимсолларига юклаган ишоравий маъно инсон зотида ҳамон танлов имкони мавжудлигидан мужда беради. Муҳими, адаб кимнинг ижодий тажрибасини ўрганиш эмас, балки қандай мақсадда, не маслак сари интилиш ва қай йўсун курашиш муҳимлигини яхши англаган. Тангри кўнглига солган ният ижросидан қаноат туйган. Бемалол айтиш мумкинки, эркин ҳаволар кенглигига чиққан истиқлол даври ўзбек романий тафаккури илғами А.Дилмурод идрок қалами билан огоҳлик хитоби бўлолган ҳикмат китобларидан бирини битди. Ўз истиқболи янада нурафшон бўлажаги ҳақидаги майнин шивирлари-ла замондошимиз қўнгил қулоқларини эркалади.

СҮНГСҮЗ

Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” романида Юсуфбек Ҳожи, Мирзакарим қутидор каби иймон-эътиқодли кишиларнинг бетакрор характерларини яратди. Шунингдек, “Калвак Маҳзумнинг хотира дафтаридан” асарида замона уламолари Мирзасалимсоқ Охунд ва унинг фарзанди Маҳзум домла образларини чизишда ҳам қаҳрамонлари инсонлик шарафини тўғри эътиқод, яратувчи қудрат-ҳикматини тафаккур қилиш, хурофот-иллатлардан асраниш масалаларига боғлаб талқин қилди. Бунинг зидди билан машғул кимсалар ботил қарашлари ва нотугал амалларига, тийиқсизлик ҳамда нопоклика бўлган нафратини яширмади.

Адид ўз асарига Маҳзумнинг дилгир руҳият-кайфиятига монанд услугуб танлади. Фикр одами нигоҳи билан дунёни кузатгани боис унинг қаҳрамони ўтган умрини теранроқ англашга интилади ва замонасини тушунишга уринади. Меҳроқибат соғинчидан туғилган ҳолат-кайфиятларини изҳор этади. Ёзувчи образ моҳиятини унинг қалби маънавий-руҳий ҳолати узвига айланган ғоя-хукмларга хос мезонлар асосида ифода этади. “Фитна замон” нохушликларини кўрган Маҳзум характерида айрим ҳолларда кузатилувчи қаҳр-ғазабнинг беҳад алангаланиб кетиш ҳоллари унинг тийнатида миллий-генетик хусусият хукмронлиги боис, табиий қабул қилинади.

Кўринадики, Абдулла Қодирий қаҳрамонни хатти-ҳараратга даъват этувчи ва фаолиятини рағбатлантирувчи дастурни белгилаб берувчи кучни бехато аниқлаган. Образ ишонарли ва жонли одам сифатида қабул қилинишини таъминлаш мақсадида унинг айрим “шалтоқ” ишларию ўзини идора қилолмай қолган ҳолатларидан қўз юммаган. Назаримизда, характернинг инсоф ва диёнатли нигоҳини янада ёрқинроқ кўрсатишда муаллиф қўллаган кесатиқ-истеҳзолар, ҳатто бирқадар шаккокона мулоҳазалар ҳам муҳим ўрин тутади.

Китобхонга ишонч билан қараган Абдулла Қодирий “ҳар замон жамиятнинг қитиғини излаш”дан чарчамай, характерлар кулгуси яратиш орқали миллий ҳажвиётни кескинлик ва ўткирлик ҳисобига янада бойитган. У: “Сиз ўқуғучининг бир озғина фикри салимингиз бўлса ўзингиз ҳам иқрор этарсиз... Сўз бир мантиқ устида айтилса киши ҳеч вақт дард қилмайдир”, дея таъкидлашни ҳам унутмаган.

Бадиий насримизда бундай ҳол, яъни қаҳрамонни табиий майллари: нафратомуз, фожеий, кулгули ва ибратли ҳоллари (юмористик, сатирик, трагик ва дидактик пландаги тасвир), вазият-шароит ҳукми, дунёқарашига монанд тарзда ҳазил, нимтабассум, имо-ишора, киноя-кесатик, қочириқ, пичинг, қистирма гап, истеҳзо, захарҳанда каби кулгининг хилма-хил товланишларидан фойдаланиб ифодалаш анъанаси ҳамон давом этаётгани дилимизни қувонтиради. Зотан, ҳамиша ҳам у ёхуд бу образ моҳияти, ифода услуби бу каби серқатлам асарлар етакчи пафоси, уларда ифодаланган характерлар ҳаракат мантиғи ранг-баранг ифодалар гармонияси орқали англанади. Қаҳрамонлар хотира-таассуротларида кузатилувчи холис танқидий нигоҳ эса, қаламга олинаётган даврнинг мураккаб ички зиддиятларидан тортиб, табиий инсоний қувончу ташвишларгача (руҳий драматизм) бўлган тасвир объективлигини таъминлайди. Ҳажв тифи ва қулгуилик қаратилган объектлар замиридаги аччиқ ҳаётий ҳақиқатларни англаш имконини беради.

“Ранг ва меҳвар” романни ифода йўсинида туш, реаллик, ишоравийлик, мажозийлик ёрқин кўзга ташланади. Шу боис романни теранроқ тушуниш ва эстетик талқин қилишда бу каби омилларни назардан қочириш мумкин эмас. Э.Фромм инсон ички оламидаги меҳр-муҳаббат туйғуси етарлича эътиборга олинмаётгани, эгоизмнинг келиб чиқиши ва жамиятдаги бегоналашувга катта аҳамият қаратган “Инсон жони” асарида таъкидлаганидек, “Мажоз тили - ташқи дунё ички дунёning тимсоли, қалб ва ақл тилини ифода этувчи тилдир.”¹ Олим ўз фикрини давом қилдириб, мажоз тили

¹ Фромм Эрих. Душа человека. М., “Республика”, 1992, С. 185.

инсон ботиний ҳоллари ва борлиқнингина эмас, балки содир этилган ва амалга оширилажак ҳаракат симптомларини ҳам ўзаро қиёслаш ва ҳис қилиш воситаси эканини таъкидлайди. “Мажоз тили шундай тилки, - деб ёзади у, - бу тил ички ҳолатимиз ва атрофимизни ўраган моддий борлиқни, нимага асосандир қилган ёки нимага асосандир қиласиган ишларимиз билан қиёслаган ҳолда, сезги аъзолари орқали ҳис қилиш имконини беради.”¹ Танишганимиздай, “Ранг ва меҳвар”да ёзувчи деярлик мажоз тилида сўзлайди. Комрон Вали фикр-ўйлари, туш ва хаёлоти ифодаси мажозий мазмун ташиди. Аниқроқ айтганда, улар орқали макон ва замондаги ташқи воқеликка ишора қилинади. Бинобарин, зоҳиран ҳақиқатдан йироқдек туулган фантастик ифода мажоз тилига кўчирилгани боис ботинан аниқ ва реал турмушни акс эттиради.

Бизнингча, роман қаҳрамони тушлари ҳам муҳим мазмун ва моҳият ташиди. Чунки инсон патологик ёхуд реал хатти-ҳаракат ва ҳолат мотивлари унинг онги ва онгости оламида зухурланади. Туш табиати унинг инсон онгости фаолияти билан боғлиқ воқелик эканини кўрсатади. А.Дилмурод инсон билишининг мазкур икки хил типи уйғоқлиқ (онгнинг ташқи олам билан боғланган ҳаракати) ва специфик ҳолат - туш кўриш (ўзлигингни ғайришуурый тарзда англаш) жараёнлари, яъни алоҳида одамнинг физиологик ва психологияк қирралари ўртасидаги ўзаро муштаракликни ягона нуқтага бирлаштиради. Шу орқали характерлар руҳий дунёсини тўлақонли очишга эришади. Зотан, бир-бирини тақозо этувчи бу икки кутбдан хорижда инсон мавжуд бўлолмайди.

Адиб роман қаҳрамони Комрон ижодкор шахс экани боис унинг ички табиати инсоният мифогенетик ва ахлоқий таж-рибасига мутаносиб жиҳатларига ургуни қучайтирган. Шу орқали одам боласи қалби ва борлиқнинг руҳий олами ягона эканини тасдиқлаган. Бинобарин, инсон онги ва онгиззликка мансуб муаммоларни фалсафа тарихи, шеърият, диний ва маданий ёдгорликлар асосида кўриб чиққан К.Юнг (1875-1961) нинг ботин оламига кира олган инсон қалб кўзининг чексиз

¹ Фромм Эрих. Душа человека. М., “Республика”, 1992, С. 292.

кенгайиши - ўз-ўзини англовчи “психик энергия” ҳақидаги талқинларига яқинлашган. Тафаккурни сўз билан боғлаб, онгости қатламларини моддийлаштиришга эришган. Бошқачароқ айтганда, Комрон ички олами бутун жаҳонни қамраб олади. Мазкур жараёнлар унинг ботинида давом этади. Чизган тарҳларидағи образларга кўчади. Ҳатто, айрим суратлар ғайришуурий қудрат назокати ва залвори остида юзага келади. Мұхими, у яратган образлар бир-бирига шу қадар мустаҳкам боғланиб кетадики, натижада ягона хаётий оқимни ташкил этади. Асл моҳият ҳам “Тошқин” түркүми таркибиға кирган картиналардаги характерлар психологиязми орқали намоён бўлади. Диалектик бирлик ва мантиқий изчиллик таъминланиши эса, бадиий-эстетик таъсирчанлиknи юзага чиқаради.

Шўро даврида айрим гумроҳлар томонидан адаштирилган халқимиз ахлоқий қадриятларини улуғлаш руҳида битилган “Ранг ва меҳвар” романнда насримиздаги қодириёна анъаналар муваффақиятли давом эттирилди ва янада ривожлантирилди. Ақли салим, ростгўй, диёнатли, юрт тақдири ҳамда инсон фожиасига юраги ачишадиган, миллатдошларимиз ёрқин характерлари яратилди. Таъкидлаш ўринлики, нохуш ҳоллардан ҳазар қилган Комрон ўз ўтмишдоши Тошпўлат тоға (Қодирийнинг “Тошпўлат тажанг нима дейди?” асари қаҳрамони назарда тутилмоқда) сингари баъзан вазият тақозосига кўра андак чапани феъл қиёфада намоён бўлса, баъзида ижирғаниб сўзлашдан ҳам тийила олмайди. Зотан унинг табиатида оқибатсизлик, ахлоқсизлик, бетамизликка қаҳри қаттиқлик ва адолатсизликка қарши исёнкорлик мужассам. Умуман, романда шўро ҳукумати сиёсати, унинг олифта малайлари миллий қадриятларимизга етказган мислсиз заарлар асл илдизлари фош этилган. Адид миллат, ватан ва халқ ташвишини ифода эта олган. Роман қаҳрамонлари мунгли нолиш, қаҳрли оҳлари ва асар ҳажвий ифода йўсини чин ҳақиқатлар драмасини юзага чиқаради. Бу мунгли ва изтиробли “роман-айбнома” китобхонда мискин элдошларимиз қисматига ҳамдардлик, оқибатсиз тенгсизлик, адолатсизлик

хукм сурган яқын ўтмиш замонасига эса нафрат туйғуларини үйғота олади.

Роман поэтик тили, услуги ва ритми ўзига хос. Ѓазувчи: Санам - Тўра Охун - Носир Охун; Тарвуз домла - Азлар Ниёз - Зокир Фиёсий; Вали бобо - Мерган – Комрон; Роҳила отин - Комрон - Чақалоқ; Комрон - Нафиса - Носир Охун; Тўра Охун - Санам - Комрон ва бошқалардан иборат қатор триадаларни ўзаро яхлит психологик занжирга пайвандлайди ҳамда мантиқий боғланишда очади. Туркумнинг Гунча, Ҳомила картиналарида Роҳила отин ва Нафиса образлари кўзларидан ғоятда кучли ғазаб ва нафрат ёлқини сачрайди. Бу олов шу қадар қудратли эдики, у дунёни мурдор, инсон қалбини занжирбанд қилиб, ёлғон ва макр пойдевори узра “қайта қуриш”ни амалга ошираётган, ҳатто “Азроил билан битим” тузиб, ўзини абадиятга дахлдор билаётган тошқинлар сабаб-чиси Санамни ёндириб юборади. Санъатнинг улуғ қудратини қарангки, гўзаллик разолатдан бир ҳовуч кул ҳам қолдирмасдан бутқул маҳв этиб, олам халоскорига айланади. Хуллас, романнинг ҳаёт зиддиятлари, хиёнат ва хато, хунрезлик, мұқаррару мукаммал жазо хусусидаги донишманд мутафак-кирларга хос хulosалари китобхонни бефарқ қолдирмайди. Умуман, роман лейтмотивини: “Дунё кўхна. Бироқ у моддий ва руҳий олам меҳвари атрофида айланади”, деган ҳикмат ташкил этади.

МУНДАРИЖА

Оlam ва одам моҳияти	3
Тарихий ҳақиқат ва бадиий талқин.....	7
Кўнгил водийсига ҳижрат	18
Сўнгсўз	126

ИСЛОМЖОН ЁҚУБОВ

**МУАЛЛИФ, МАТН,
ГЕРМЕНЕВТИК ТАЛҚИН**

Монография

Муҳаррир:
М. Нуриддинова

Мусахҳиха:
Н. Бозорбоева

Тех. муҳаррир:
И. Сайдов

«Nurafshon business» nashriyoti.
100077, Toshkent shahri,
Mustaqillik shohko'chasi, 38-uy.

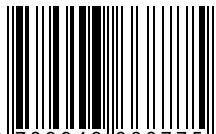
0457

Теришга 2022 йил 20 августда берилди.
Босишга 2022 йил 29 августда рухсат этилди.
Қоғоз бичими 60x84 $\frac{1}{16}$. Офсет қоғози.
«Cambria» гарнитураси. Нашр босма табоғи 7,67.
Адади: 100 нұсха. 18-сонли буюртма.

«Nurafshon business» матбаа бўлимида нашр этилди.
100077, Тошкент шаҳри, Мустақиллик шоҳкӯчаси, 38-уй.

ISBN 978-9943-6687-7-5

9 789943 668775